

Jan Wiśniewski*

Akademia Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu – Akademii Nauk Stosowanych

ORCID: 0000-0002-2385-5867

PRZECIW SOWIETOM. KORPUS CZECHOSŁOWACKI NA SYBERII I JEGO WYSTĄPIENIA PRZECIWKO BOLSZEWIKOM WIOSNĄ 1918 R.

Streszczenie

Korpus Czechosłowacki – formacja wojskowa utworzona w Rosji w czasie I wojny światowej z jeńców oraz dezertów narodowości czeskiej i słowackiej z Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej oraz – w mniejszym stopniu – z Czechów i Słowaków mieszkających przed I wojną światową w Rosji, była formacją która odegrała bardzo dużą rolę w wzniesieniu działań zbrojnych przeciwko bolszewikom na olbrzymich obszarach wschodniej Rosji, Uralu i Syberii oraz rosyjskiego Dalekiego Wschodu. Tradycje Korpusu Czechosłowackiego sięgały lata 1914 r., kiedy powstała jednostka pod nazwą „Czeska Drużyna” (*Česká družina*). W 1916 r. sformowano zaś Brygadę Czechosłowacką, a jesienią 1917 r. powstał już czterdziestotysięczny korpus w składzie dwóch dywizji piechoty. Po podpisaniu pokoju w Brześciu Litewskim w marcu 1918 r. Sowietci zgodzili się na ewakuację Korpusu Czechosłowackiego przez Władywostok do Francji. Jednak wskutek prób jego rozbrojenia w maju 1918 r. Korpus wystąpił przeciwko sowietom. Od maja do września 1918 r., wraz z tworzącymi się oddziałami „białogwardyjskimi”, Korpus Czechosłowacki opanował obszar od Wołgi po Ocean Spokojny. Umożliwiło to powstanie wschodniego ośrodka władzy „białych”

* Jan Wiśniewski – doktor nauk humanistycznych, pracownik dydaktyczny Akademii Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu – Akademii Nauk Stosowanych, realizuje projekty naukowe na Wydziale Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Specjalizuje się w historii I wojny światowej, wojny domowej w Rosji oraz współczesnych konfliktów zbrojnych na obszarze byłego ZSRS. Stypendysta m.in. PAU – Fundacji Lanckorońskich i Narodowego Centrum Nauki. Prowadzi również badania dotyczące represji komunistycznych wobec szkolnictwa katolickiego w PRL. Autor trzech monografii i edycji źródłowych oraz ponad siedemdziesięciu artykułów naukowych w czasopiśmie krajowych i zagranicznych.

* Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego nr 2017/25/B/HS3/02877 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Rosjan, kierowanego w późniejszym czasie przez adm. Aleksandra Kołczaka. Po stratach zadanych Korpusowi Czechosłowackiemu przez Robotniczo-Chłopską Armię Czerwoną został zreorganizowany i skierowany do osłony Kolei Transsyberyjskiej. Podczas ewakuacji z Syberii walczył z siłami sowieckimi. W wyniku porozumienia z Kujtun zawartego 7 lutego 1920 r. dowództwo czechosłowackie wydało w ręce Sowietów adm. Aleksandra Kołczaka, który wcześniej oddał się pod opiekę Korpusu oraz tzw. „złoty skarb Rosji”. W zamian wojska czechosłowackie mogły swobodnie ewakuować się do Władywostoku. Do końca 1920 r. czechosłowaccy legionści opuścili tereny dalekowschodniej Rosji drogą morską i dalej przez Europę Zachodnią dotarli do Czechosłowacji.

Słowa kluczowe: Korpus Czechosłowacki, wojna domowa w Rosji, Syberia, bolszewicy, Lew Trocki, interwencja aliantów w Rosji, interwencja syberyjska

Summary

AGAINST THE SOVIETS. THE CZECHOSLOVAK CORPS IN SIBERIA AND ITS ACTIONS AGAINST THE BOLSHEVIKS IN THE SPRING OF 1918

Czechoslovak Corps – a military formation formed in Russia during World War I from prisoners and deserters of Czech and Slovak nationality from the Imperial-Royal Austro-Hungarian Army and - to a lesser extent - from Czechs and Slovaks living in Russia before World War I, was a formation that played a very large role in inciting military action against the Bolsheviks in vast areas of eastern Russia, the Urals and Siberia, and the Russian Far East. The traditions of the Czechoslovak Corps date back to the summer of 1914, when a unit called the „Czech Team” (Česká družina) was established. In 1916, the Czechoslovak Brigade was formed, and in the fall of 1917, a corps of 40,000 was formed, consisting of two infantry divisions. After the signing of the Peace of Brest-Litovsk in March 1918, the Soviets agreed to the evacuation of the Czechoslovak Corps via Vladivostok to France. However, as a result of attempts to disarm it in May 1918, the Corps turned against the Soviets. From May to September 1918, together with the forming „White Guard” units, the Czechoslovak Corps controlled the area from the Volga to the Pacific Ocean. This enabled the emergence of the eastern center of power of the „white” Russians, later led by adm. Alexander Kolchak. After the losses inflicted on the Czechoslovak Corps by the Workers’ and Peasants’ Red Army, he was reorganized and sent to protect the Trans-Siberian Railway. During the evacuation from Siberia, he fought against the Soviet forces. As a result of the Kujtun agreement concluded on February 7, 1920, the Czechoslovak command handed over to the Soviets adm. Aleksander Kołczak, who had previously entrusted himself to the care of the Corps, and the so-called „The Golden Treasure of Russia”.

In return, Czechoslovak troops were free to evacuate to Vladivostok. By the end of 1920, the Czechoslovak legionnaires left the territories of Far Eastern Russia by sea and, further through Western Europe, reached Czechoslovakia.

Keywords: Czechoslovak Corps, Russian Civil War, Siberia, Bolsheviks, Leon Trotsky, Allied intervention in Russia, Siberian intervention

~ • ~

Legioniści czesko-słowaccy nie zamierzali początkowo wylać się w wojnę domową w Rosji, a ich głównym celem była kontynuacja walki z państwami centralnymi i wyzwolenie ziem Czech i Słowacji. Dlatego wraz z zachodnimi państwami Ententy opracowywano plany ewakuacji Korpusu i przerzucenia go na front zachodni. 15 (28) stycznia 1918 r., na skutek starań przywódcy czesko-słowackiej akcji niepodległościowej Tomaša G. Masaryka, Korpus Czechosłowacki „znajdujący się we wszystkich częściach byłego państwa rosyjskiego” został uznany za siłę sojuszniczą – część autonomicznej Armii Czechosłowackiej we Francji¹. Początkowo rozważano północną drogę ewakuacji przez Archangielsk, lecz wkrótce stała się ona niedostępna i jedynym wyjściem stało się podążanie na wschód, w kierunku rosyjskich portów dalekowschodnich². Po podpisaniu przez bolszewicką Rosję pokoju z państwami centralnymi w Brześciu 3 marca 1918 r., nowe władze Rosji obawiając się walk z zdeterminowanymi oddziałami czesko-słowackimi, zawarły porozumienie z Czechami i Słowakami o ewakuacji Korpusu przez Władywostok do Francji. Umowa między bolszewikami a Filią Czechosłowackiej Rady Narodowej (Odbočka Československé národní rady v Rusku – OČSNR) zawarta po negocjacjach w połowie marca 1918 r. gwarantowała Legionom zaopatrzenie, przejazd przez Syberię do Władywostoku i transport do Francji; w zamian za to legioniści zgodzili się oddać całą broń ciężką oraz większość broni strzeleckiej³. Jako punkt zborny do dalszej trasy wybrano Penzę. Podczas ewakuacji 1. Husyckiej Dywizji Strzelców (HDStrzel.) z frontu doszło 8–12 marca 1918 r. do walk o węzeł kolejowy Bachmacz z Niemcami, chcącymi uniemożliwić ewakuację, lecz wojska czesko-słowackie się przebiły⁴.

¹ *Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений* (dalej: ДМИСЧО), ред. Коллегия, Москва 1973, Т. 1, С. 43-45.

² Тамże, С. 48.

³ *Чешско-Словацкий (Чехословацкий) корпус 1914-1920*, Документы и материалы, ред. коллегия, Москва 2018, т. 2, *Чехословацкие легионы и Гражданская война в России 1918-1920 гг.*, (dalej: ЧСК) док. 25-27, С. 70-73.

⁴ J. Wiśniewski, *Kwestia polsko-czechosłowackiej współpracy wojskowej w Rosji (listopad 1917 – styczeń 1918). Koncepcje Tomaša G. Masaryka*, „Dzieje Najnowsze” 2017, r. XLIX, z. 4, s. 92-94.

Pojawienie się na Syberii czechosłowackich eszelonów zmierzających na wschód w kierunku Władywostoku wywołało olbrzymie zaniepokojenie wśród przedstawicieli lokalnych struktur władz bolszewickich. Na wieść o podpisaniu przez Radę Komisarzy Ludowych 22 marca 1918 r. umowy z przedstawicielami OČSNR lokalne władze sowieckie w Irkucku tzw. Centrosibiru, wysłały do Moskwy prośbę, w której domagały się kierowania czechosłowackich pociągów do Archangielska. Niecały tydzień później, 28 marca, zaniepokojony Centrosibir ponownie wysłał alarmujący telegram do Moskwy⁵. Tego samego dnia komisarz sowiecki z Omska, telegrafował swojemu koledze z Kazania: „za każdą cenę powstrzymajcie dalsze przemieszczanie się czechosłowackich pociągów”⁶. Syberyjscy bolszewicy obawiali się, że przemieszczający się czechosłowaccy legionści mogą poprzez ich przeciwników na zajmowanym przez nich obszarze⁷. W tym czasie (marzec – kwiecień 1918 r.) władze bolszewickie co prawda kontrolowały w zasadzie cały obszar Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu, lecz w dalszym ciągu istniały na tym terenie silne ogniska opozycji antybolszewickiej. W rejonie Wierchnieuralaska w górach Uralu stały siły atamana kozaków uralskich gen. mjr Aleksandra Dutowa. Liczyły one ponad 2.000 żołnierzy, co ze względu na słabość sił bolszewickich na obszarze guberni orenburskiej i Uralu, stanowiło znaczną siłę i było zagrożeniem dla połączeń między centralną Rosją a Syberią i Dalekim Wschodem (tędy przebiegała kolej transsyberyjska)⁸. Drugim ogni-

⁵ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (dalej: VÚA – VHA), Odbočka Československé národní rady v Rusku – Presidium (dalej cyt. OČSNR – Presidium), k. 6, č. 5173, pismo Sekretariatu OČSNR do Prezidium OČSNR z 10 kwietnia 1918 r. Ten drugi telegram do Moskwy prawdopodobnie był związany z ponownym wyrażeniem zgody Radę Komisarzy Ludowych na dalszą ewakuację wojsk czechosłowackich (telegram Stalina z 26 marca).

⁶ VÚA – VHA, OČSNR – Presidium, k. 6, č. 5289, kopia z kopii telegramu komisarza wojskowego z Omska do komisarza wojskowego w Kazaniu z 28 marca 1918 r.; K. Zmrhal, *Armáda ducha druhé míle*, Praha 1919, s. 17; V. M. Fic, *The Bolsheviks and the Czechoslovak Legion. Origin of Their Armed Conflict. March to May 1918*, New Delhi 1978, s. 40 i nast.

⁷ *Vznik Československa 1918. Dokumenty československé zahraniční politiky*, ed. A. Klimek a kol., Praha 1994, (dalej: VČ – DČZP), s. 109-110, dok. nr 32, raport mjr Vergé dla gen. Lavergne z 18 maja 1918 r.

⁸ W listopadzie 1918 roku ataman Kozaków uralskich gen. Dutow wypowiedział się przeciwko władzy bolszewików. Uznał, że jedyną legalną władzą jest obalony podczas rewolucji październikowej Rząd Tymczasowy. Uzyskał on jednak niezbyt duże poparcie ze strony kozaków (kozaków orenburskich pod koniec 1917 roku było około 30.000 i podczas I wojny światowej – dane na rok 1917) wystawiali oni 1 sotnię gwardii, 18 pułków i 1 dywizjon jazdy, 39 samodzielnych sotni jazdy, 3 dywizjony i 2 samodzielne baterie artylerii konnej oraz kilka pododdziałów zapasowych). Znacznie silniejszym poparciem gen. Dutow cieszył się ze strony nacjonalistów kazachskich skupionych w organizacji Ałasz-Orda. Przeciwno rosnącemu w siłę Dutowowi władze sowieckie wysłały dość liczne oddziały Gwardii Czerwonej. Na początku stycznia 1918 roku bolszewicy uderzyli na Dutowa. Walki trwały cały styczeń i zakończyły się klęską sił kozackich, które wycofały się właśnie do Wierchnieuralaska. Stąd jeszcze pod koniec lutego próbowały odbić Orenburg, co im się jednak nie udało. Szerzej na

skiem kontrrewolucji było Zabajkale. Tam przy granicy chińsko-rosyjskiej w rejonie stacji Mandżurskaja koncentrowały się siły dowodzone przez kozackiego esaula Grigorija Siemienowa. Dzięki pomocy brytyjskiej i japońskiej udało się mu wystawić znaczne siły, które pod koniec marca 1918 roku czyniły ostatnie przygotowywania do działań ofensywnych przeciwko bolszewikom. Oprócz tego na dalszy rozwój sytuacji czekały wyparte przez jednostki bolszewickie na pogranicze rosyjsko-chińskie siły atamana kozaków amurskich Iwana Gamowa (w Sachalian/Heihe), atamana kozaków ussuryjskich Iwana Kałmykowa (stacja Suifenhe) oraz oddziały płk Orłowa i jeszcze kilku „białych” dowódców. Do ich oddziałów przybywali kolejni ochotnicy niezadowoleni z nowej władzy. Przyjmowani byli chętnie i bez żadnych problemów ze strony władz chińskich. Także rosyjski zarządca kolei wschodnio-chińskiej gen. mjr Dmitrij Horwat nie chciał uznać nad sobą władzy RKL i prowadził rozmowy z przedstawicielami władz alianckich w Chinach. Ponadto na terytorium całej Syberii od lutego do kwietnia 1918 r. powstało kilkanaście antybolszewickich organizacji konspiracyjnych, których celem była likwidacja władzy sowieckiej. Na początku maja 1918 roku miały one liczyć około 6.000 – 8.000 członków. Najliczniejsze i najbardziej rozbudowane znajdowały się w Samarze, Irkucku i Omsku⁹. Wszystkie te ośrodki kontrrewolucyjne były stosunkowo nieliczne, jednak sowieci nie czuli się jeszcze zbyt pewnie. Głównym tego powodem była słabość zaplecza politycznego. Robotnicy, którzy udzielali ruchowi bolszewickiemu największego poparcia, stanowili

ten temat: Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия (dalej: ГВ), Главный редактор С. С. Хромов, Москва 1987, s. 36; М. Д. Машин, *Оренбургское и Уральское казачество Войско* в гражданской войне, Саратов 1984, s. 17 i nast.; S.A. Ausky, *Kozáci*, Praha 1999, s. 27-33, 231-235; А. В. Ганин, *Оренбургское Казачье Войско в период гражданской войны*, „Белая Гвардия. Альманах“ (dalej cyt. БГА) 2001, t. V – Белое движение на Востоке России, s. 58-59.

⁹ В. В. Журавлев, *Антибольшевистский переворот и создание государственной власти контрреволюции в Сибири (май – июль 1918 г.) // Проблемы истории гражданской войны на востоке России*, Новосибирск 2003, С. 37-39. Grigorij Michajłowicz Siemienow był esaulem kozackim, który na polecenie Rządu Tymczasowego miał tworzyć ochotnicze oddziały buriackie koło Wierchnieudińska. Po przewrocie bolszewickim, wraz ze słynnym później baronem Ungernem von Sternbergiem, zdobył dużą stację kolejową Mandżurskaja istniejącą po chińskiej stronie granicy, ale pozostającą w strefie administrowanej przez rosyjską dyrekcję kolei wschodnio-chińskiej. Na niej rozpoczął organizację własnych oddziałów wojskowych, z którymi pod koniec stycznia 1918 roku próbował po raz pierwszy opanować Zabajkale. Wojska sowieckie pod dowództwem Siergieja Georgijewicza Łazo wyparły jednak oddziały kozacko-buriackie Siemionowa z powrotem do Mandżurii. Szerzej na ten temat: С. Н. Шишкин, *Гражданская война на Дальнем Востоке 1918-1922 гг.*, Москва 1957, С. 13-14; А. Крушанов, *Борьба за власть Советов на Дальнем Востоке и в Забайкалье*, Владивосток 1962, С. 27-29; А. Д. Самойлов, *На страже завоеваний октября. (Крах контрреволюции на Дальнем Востоке)*, Москва 1986, С. 50-55; ГВ, С. 533-534; П. А. Новиков, *Борба за Иркутск. 1917-1920 гг.*, „БГА” 2001, t. V – Белое движение на Востоке России, С. 39-40; Т. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie (1918-1922)*, s. 76-77.

na Syberii tylko 3% ogółu ludności, co w połączeniu ze zdecydowanie dominującą ludnością chłopską (i przy tym dość zamożną) powodowało, że nie cieszyli się oni znacznym poparciem¹⁰. To niewielkie poparcie przekładało się także na słabość oddziałów Gwardii Czerwonej wobec ogromu zadań czekających na tak olbrzymim terytorium. Według różnych szacunków pod koniec kwietnia 1918 r. oddziały bolszewickie na rosyjskim Dalekim Wschodzie i Zabajkalu liczyły około 12.000 – 18.000 żołnierzy, a na Syberii do 40.000¹¹. Większość z nich była słabo uzbrojona. Na stanie oddziałów sowieckich było tylko kilkanaście karabinów maszynowych, niewielka liczba dział i brakowało specjalistycznego sprzętu wojskowego. Również wyszkolenie i morale bojowe jednostek Armii Czerwonej pozostawiały wiele do życzenia. Większość „bojowników” miała czasami za sobą tylko kilka dni ćwiczeń z bronią, nie wspominając o szkoleniu taktycznym czy musztrze. Brakowało również oficerów i podoficerów, którzy zadbaliby o odpowiednie dowodzenie i szkolenie. Jak to lapidarnie ujął Włodzimierz Lenin, opisując stan wojsk sowieckich: „Armia Czerwona – niewątpliwie znakomity materiał bojowy, ale materiał jeszcze surowy, nieobrobiony”¹².

Bolszewicy mając do swej dyspozycji niewielkie siły zaczęli prowadzić werbunek wśród jeńców – Niemców, Węgrów, Rumunów, Bułgarów i kilku jeszcze innych nacji – do powstających specjalnych oddziałów internacjonalistycznych. Było to stosunkowo łatwe. Oderwani czasami już kilka lat od rodzin i normalnego życia, w obcym środowisku, będący w większości w trudnej sytuacji materialnej, z nadzieją wsłuchiwali się w zapewnienia władz sowieckich, które bez żadnych uprzedzeń oferowały im równouprawnienie, stanowiska i funkcje. Dzięki temu bolszewicy zdobywali coraz liczniejsze grono oddanych sobie współpracowników. Dzięki nim udało się sowietom na Syberii m.in. stłumić powstanie antybolszewickie w Irkucku w grudniu 1917 r. czy wyprzeć Siemionowa z powrotem do Mandżurii. Według danych czechosłowackich na samym Dalekim Wschodzie oddziały internacjonalistyczne w kwietniu-maju 1918 r. liczyły około 8.000-9.000 żołnierzy¹³. Ich obecność na trasie ewakuacji wojsk czechosłowackich budziła wśród legionistów czechosłowackich sporą nieufność¹⁴.

¹⁰ T. Dmochowski, dz. cyt., Toruń 1999, s. 21.

¹¹ V. Klecanda, *Operace československého vojska na Rusi v letech 1917-1920*, Praha 1921, s. 5-8; A. Крушанов, dz. cyt., s. 53. Temat liczebności oddziałów bolszewickich na Syberii i Dalekim Wschodzie tuż przed „buntem” Korpusu Czeskosłowackiego w dalszym ciągu jest wielką niewiadomą.

¹² W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35, październik 1917 – marzec 1918, Warszawa 1988, s. 122.

¹³ V. Klecanda, *Operace československého vojska na Rusi v letech 1917-1920*, Praha 1921, mapa nr 1; ГВ, s. 235; T. Dmochowski, dz. cyt., s. 25-26.

¹⁴ Archiv Ústavu T.G. Masaryka (dalej: AÚTGM), fond Tomáš G. Masaryk: Rusko – legie (dalej: TGM, RL), k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.); ДМИСЧО, С. 58, док. нр 36, pismo Klecandy do Prezydium OČSNR z 31 marca 1918 r.

RKL w Moskwie, poddana naciskom ze strony lokalnych struktur władz bolszewickich z Syberii obawiających się licznych oddziałów legionistów czechosłowackich¹⁵, zaczęła się coraz bardziej opowiadać za zmianą dotychczasowej formuły przejazdu wojsk czechosłowackich przez Syberię. Zaczęto rozważać całkowite rozbrowienie Korpusu Czechosłowackiego. Wpływ na takie zapatrywania władz sowieckich miały nie tylko wieści z Syberii, lecz również narastająca obawa przed sprowokowaniem strony niemieckiej do jakiegokolwiek akcji przeciwko sobie, co mogło pociągnąć za sobą upadek powstającego w Rosji reżimu komunistycznego¹⁶. Realizację tego zamiaru przyspieszyły wieści jakie nadeszły z Dalekiego Wschodu. Dnia 5 kwietnia 1918 r. we Władywostoku doszło do desantu wojsk japońskich pod pretekstem ochrony bezpieczeństwa mieszkających tam obywatele Japonii i państw alianckich¹⁷. Dwa dni później, 7 kwietnia 1918 r., do działań zaczepnych w rejonie stacji Mandżurskaja przeszły siły Siemionowa. Przekroczyły one granicę i kierowały się w kierunku Czyty. Zajęły stację Ołowianaja (ponad 200 km od stacji Mandżurskaja) i przygotowywały się do dalszego marszu w kierunku ważnej strategicznie stacji Karymskaja (łączyły się na niej dwie odnogi kolei transsyberyjskiej – amurska i zabajkalska)¹⁸. Wobec zaistniałej

¹⁵ ЧСК, док. 65, С. 123, telegram rady komisarzy przy dowództwie Kazańskiego Okręgu Wojskowego do komisarza Lwa Trockiego z prośbą o zmianę ewakuacji w kierunku Archangielska z 29 kwietnia 1918 r.

¹⁶ W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, Wien-München 1966, s. 56-57; J. F. N. Bradley, *The Czechoslovak Legion in Russia 1914-1920*, New York 1991, s. 88-90; J. Křížek, *Němci, Lenin a čs. legie*, Vyšehrad – Praha 1997, s. 68-69. Niemcy prawdopodobnie nie orientowali się w sytuacji jaka panowała na Syberii w tym czasie i nie mieli informacji o przebiegu ewakuacji Korpusu Czechosłowackiego do Władywostoku. Mimo tego sowieci nie chcieli ryzykować. Niemcy, korzystając z jakiegokolwiek pretekstu np. swobodnej ewakuacji wojsk czechosłowackich, w każdej chwili mogli ruszyć dalej na wschód, co zagroziłoby centrom władzy sowieckiej.

¹⁷ Pretekstem do tego typu akcji była nieudolność miejscowych władz sowieckich w zwalczaniu bandytyzmu i w związku z tym, konieczność zapewnienia ochrony obywatelom Japonii i innych państw ententy. Bezpośrednią przyczyną desantu był krwawy napad na biuro firmy japońskiej w centrum miasta 4 kwietnia 1918 roku podczas którego były ofiary śmiertelne. Na temat desantu i jego politycznych uwarunkowań: J. W. Morley, *The Japanese Thrust into Siberia. 1918*, New York 1957, s. 142-147; W. Materski, *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917-1925)*, Warszawa 1990, s. 26; T. Dmochowski, dz. cyt., s. 78-79. Władze sowieckie wyraziły swój sprzeciw wobec desantu wojsk japońskich we Władywostoku i zasugerowały, że przypadek bandytyzmu, który bezpośrednio spowodował interwencje został przygotowany czy też sprowokowany przez samych Japończyków. Документы внешней политики СССР (dalej: ДВП СССР), Москва 1957, т. I: 7 ноября 1917 г.-31 декабря 1918 г., С. 224, док. нр. 108, komunikat władz sowieckich o desancie japońskim we Władywostoku z 5 kwietnia 1918 r.; J. F. N. Bradley, *Allied intervention...*, s. 33-34.

¹⁸ С. Н. Шишкин, dz. cyt., s. 22-26; ГВ, s. 534; А. Д. Самойлов, dz. cyt., s. 54-55. Nieco wcześniej, bo pod koniec marca 1918 r. bolszewicy po skoncentrowaniu znacznych sił wyparli Dutowa z Wierchnieuralska. Kozacki ataman wycofał się do stacji Krasninskaja. Stąd próbował prowadzić dalej akcje zaczepne przeciwko oddziałom sowieckim. Został

sytuacji władze sowieckie postanowiły doprowadzić do całkowitego rozbrojenia ewakuowanych wojsk czechosłowackich. Dnia 9 kwietnia Stalin w imieniu władz sowieckich, przekazał instrukcje lokalnym władzom bolszewickim na Syberii, dotyczące dalszego przejazdu wojsk czechosłowackich. Władze sowieckie w Moskwie co prawda odrzuciły żądania dotyczące ewakuacji wojsk czechosłowackich przez Archangielsk, ale nakazywały, aby dalszą drogę na wschód transporty czechosłowackie pokonywały rozbrojone oraz pojedynczo. Stalin motywował te działania tym, że sytuacja w której zawierano wcześniejsze umowy się zmieniła – powoływał się tutaj na lądowanie Japończyków we Władywostoku – dlatego ich treść nie obowiązuje już strony sowieckiej¹⁹. Taka interpretacja wcześniejszych porozumień wskazywała, że dla władz sowieckich te umowy były wybiegiem taktycznym, który miał tylko doprowadzić do pewnego ubezwłasnowolnienia Korpusu Czechosłowackiego. Trudno tutaj zakładać, że sowieci od samego początku chcieli pełnego rozbrojenia wojsk czechosłowackich, jednak patrząc na ton przytoczonego dokumentu można stwierdzić, że umowy dla Sowietów miały już wtedy wartość instrumentalną, a nie rzeczywistą.

Decyzja RKL spowodowała kolejne opóźnienia w ewakuacji czechosłowackich eszelonów. Według uzgodnień zawartych 27 marca w Penzie między przedstawicielem władz bolszewickich Wasilijem Kurajewem a przedstawicielem OČSNR przy sztabie Korpusu Prokopem Maxą, przez ten węzeł kolejowy w ciągu jednego dnia miały przejeżdżać 3 eszelony. Jednak i to porozumienie – jak wykazała praktyka – nie było przestrzegane, ponieważ strona sowiecka odprawiała najpierw 2 eszelony na dzień, później tylko 1, a w końcu 1 na dwa dni²⁰. Wobec ociągania się strony sowieckiej w ekspediowaniu czechosłowackich transportów, działacze OČSNR pozostający jeszcze w Penzie 8 kwietnia interweniowali ponownie u Ku-

jednak tam okrążony. Dzięki brawurowemu atakowi przebił się z niewielkim oddziałem (240 kozaków) przez pierścień okrążenia i udał się na Step Turgajski, gdzie rozpoczął działania partyzanckie. A. B. Ганин, dz. cyt., s. 59.

¹⁹ ДМИСЧО, С. 63, док. нр. 39, zarządzenie Stalina dla Wejnbauna z 9 kwietnia 1918 r. Przed tą datą każdy eszelon czechosłowacki odprawiany w Penzie otrzymywał od władz sowieckich swego rodzaju glejt, w którym stwierdzano, że eszelon zdał wymaganą umowę broń i może podróżować dalej na wschód, do Władywostoku „*nie podlegając ani rewizjom, ani zatrzymaniu*”. ÚVA – VHA, OČSNR – Presidium, k. 8, č. 4815, wzór zaświadczeń wydawanym dowódcom czechosłowackich eszelonów w Penzie z marca 1918 r.; ДМИСЧО, С. 57, док. нр. 35, zaświadczenie penzańskiego gubernialnego sowieta eszelonowi nr 4 z 29 marca 1918 r.

²⁰ АЎТГМ, ф. ТГМ, RL, к. 301, сл. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.) Na podstawie wcześniejszych uzgodnień zawartych z Antonowem-Owsiejenką (porozumienie z 16 marca), dziennie miało wyjeżdżać z Penzy 5 eszelonów. Natomiast z relacji Maxy dla przedstawicieli władz czechosłowackich w Moskwie wynika, że uzgodniono przejazd przez to miasto do 3 transportów czechosłowackich legionistów. Ta ostatnia liczba jest według mnie bardziej realna: VÚA–VHA, OČSNR – Presidium, k. 6, č. 4745, pismo Maxy do przedstawicieli OČSNR w Moskwie z 16 marca 1918 r.

rajewa. Sowiecki komisarz, który w międzyczasie otrzymał ponagląjący telegram od Trockiego, obiecał zwiększyć intensywność działań sowieckich komisji odbierających z czechosłowackich wagonów ustaloną porozumieniem liczbę broni i przyspieszyć odprawianie czechosłowackich eszelonów do 7 dziennie²¹. Wobec jednak otrzymania 9 kwietnia dyrektywy Stalina, Kurajew wycofał się z obietnicy i nakazał wstrzymanie dalszego odprawiania czechosłowackich transportów na wschód²². Do tego dnia udało się przejechać przez Penzę tylko 15 czechosłowackim eszelonom z żołnierzami 5 i 8 pułków strzelców oraz 2 Zapasowego Czechosłowackiego Pułku Strzelców²³.

Zatrzymanie ewakuacji dalszych eszelonów wywołało wśród żołnierzy czechosłowackich wielkie rozgoryczenie. W kontekście zawarcia pokoju brzeskiego i jego ratyfikacji przez władze bolszewickie, legionieści z wielkim niepokojem i podejrzliwością zaczęli patrzeć na poczynania sowieków. Początkowo – jak wspominał jeden z oficerów Legionu kpt. Bedřich Opletal – stosunek większości legionistów do nowych władz rosyjskich był pozytywny: „Nikt z nas na początku nie myślał, czy nawet nie śnił, wtrącać się do wewnętrznych spraw nowych władz rosyjskich. Nasze hasło brzmiało: <<Do Francji przeciwko Niemcom!>>”. Jednak z biegiem czasu, z powodu utrudnień stawianych przez nich czechosłowackim eszelonom, zaczął się on zmieniać²⁴. Legionieści zaczęli oskarżać władze sowieckie o celowe działania, powzięte w porozumieniu z władzami niemieckimi, a mającymi na celu likwidację Korpusu Czechosłowackiego jako całości, jego rozbrojenia i wydania legionistów stronie niemieckiej²⁵.

Zaistniałą sytuację chcieli wykorzystać także czechosłowaccy komuniści. We współpracy z władzami sowieckimi, zmusili OČSNR do zgody na prowadzenie agitacji wśród czechosłowackich legionistów. Rozlokowali oni kilka biur werbunkowych do swoich oddziałów w Penzie i na pobliskich stacjach. Szefujący tego typu działaniom, dowódca tworzącego się w Penzie czechosłowackiego pułku bolszewickiego Jaroslav Štrombach, wysłał nawet do Moskwy depesze w której żądał, aby eszelony z oddziałami Korpusu Czechosłowackiego zostały zatrzymane lub jak najbardziej spowolnione, aby umożliwić agitatorom bardziej skuteczne działanie.

²¹ VÚA – VHA, Sekretariat OČSNR v Omsku, k. 1, č. 5034, pismo Sekretariatu OČSNR do przedstawicieli czechosłowackich w Moskwie z 8 kwietnia 1918 r.

²² „Československý denník”, nr 42, 10 kwietnia 1918 r.

²³ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.) W pracy K. Pichlíka, B. Klípy i B., Zabloudilovej (*Českoslovenští legionáři (1914-1920)*), Praha 1996, s. 170) podane jest, że Penzę przejechało do 9 kwietnia jedynie 12 transportów. Ze względu na typ pracy (praca popularnonaukowa, brak przypisów) trudno zweryfikować podane w tej książce dane.

²⁴ B. Opletal, *Anabáze hanáckého medika 1914-1920. Zápisky z velké války*, Praha-Litomyšl 1998, s. 100.

²⁵ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.); R. Sak, dz. cyt., s. 27.

„Powolna jazda – jak telegrafował Štrombach – stałe przeszkody i ciągła agitacja spowodują, że ludzie [chodzi tu o legionistów – przyp. J. W.] uznają, że głupstwem jest jechać do Francji. Przysyłajcie nam jak najwięcej gazet [...] i pieniędzy. Pole do agitacji jest wielkie. Musimy szerzyć między ludźmi internacjonalizm²⁶. Mimo nachalnej agitacji ze strony czechosłowackich bolszewików udało się nakłonić do służby w oddziałach „czerwonych” przez cały okres trwania akcji w Penzie jedynie około 100 legionistów, i to nie ze względów ideowych, ale głównie z przyczyn prozaicznych: konfliktów z przełożonymi i kolegami, chęcią polepszenia sytuacji materialnej, sprawami osobistymi²⁷. Jak pisał działacz czechosłowackiej akcji niepodległościowej Bohumil Čermák w raporcie dla przedstawicieli OČSNR w Piotrogradzie „agitacja naszych komunistów, którzy do Penzy wysłali większą grupę agitatorów, nie znalazła odzewu wśród naszych wojsk; są co prawda pojedyncze przypadki, że nasi ochotnicy zostają wciągnięci przez agitację, ale większość i tak później do nas wraca”²⁸. Zresztą władze OČSNR bardzo aktywnie zwalczały agitację czechosłowackich bolszewików, wydając specjalne odezwy i broszury na ten temat oraz organizując spotkania swoich działaczy z legionistami²⁹. Podobne w swoich założeniach, lecz prowadzone na znacznie mniejszą skalę, były akcje czechosłowackich bolszewików prowadzone w Omsku, Samarze (kierował tu działaniami Jaroslav Hašek), Saratowie i Jekaterynburgu. Podobnie jak działania w Penzie, przyniosły one więcej niż skromne rezultaty. Znacznie lepiej werbunek szedł czechosłowackim komunistom w obozach jenieckich rozmieszczonych na obszarze Syberii. Tą drogą mieli uzyskać oni do połowy kwietnia 1918 roku 800 ochotników³⁰. Rezultat agitacji wśród legionistów stanowił znaczne zaskoczenie dla pewnych siebie czechosłowackich komunistów.

Dyrektywa Józefa Stalina, mimo całej stanowczości, nie zatrzymała przesuwania się czechosłowackich eszelonów dalej na wschód. Co prawda, 9 kwietnia eszelony w Penzie zostały zatrzymane, ale po ponownej interwencji przedstawicieli władz OČSNR, a przede wszystkim wobec bojowej atmosfery w oddziałach czechosłowackich przebywających w tym czasie na tejże stacji, Kurajew zgodził się (acz niechętnie) 12 kwietnia na dalszy przejazd pociągów z legionistami. Liczba wyjeżdżających z Penzy czechosłowackich eszelonów wahała się w granicach

²⁶ J. Veselý, *Češi s Slováci v revoluční Rusku 1917-1920*, Praha 1954, s. 94-102. Wobec nacisków strony sowieckiej 8 kwietnia Maxa wydał instrukcję dowódcom poszczególnych eszelonów, w której zabronił używania przemocy wobec agitatorów oraz legionistów chcących wstąpić do oddziałów internacjonalistycznych Armii Czerwonej.

²⁷ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.)

²⁸ VÚA – VHA, OČSNR – Presidium, k. 8, č. 5370, pismo Čermáka do przedstawicieli władz OČSNR w Piotrogradzie z 26 kwietnia 1918 r.

²⁹ VÚA – VHA, OČSNR – Presidium, k. 8, č. 5034, pismo Klecandy do Sekretariatu OČSNR w Omsku.

³⁰ VÚA – VHA, Sekretariat OČSNR v Omsku, k. 1, č. 5124, pismo Sekretariatu OČSNR do przedstawicieli czechosłowackich w Moskwie z 16 kwietnia 1918 r.

1-2 dziennie, mimo, że według kolejnych zapewnień Kurajewa miała osiągnąć liczbę 3 w ciągu dnia³¹. Ustępstwo Kurajewa oraz innych lokalnych władz sowieckich na Syberii było raczej manewrem politycznym niż rzeczywistą zgodą na dalszy przejazd wojsk czechosłowackich do Władywostoku. Sowietci wobec słabości swych sił, nie mogli otwarcie zabronić przemieszczania się czechosłowackich eszelonów na wschód. Jednak od tej pory zaczęli jeszcze bardziej utrudniać dalszą jazdę legionistom.

Transporty, które opuściły Penzę z żołnierzami 7, 6, 3 i 2 pułków strzelców i II Brygady Artylerii oraz kilkoma mniejszymi pododdziałami, z wielkim trudem i powoli zaczęły jechać na wschód. Niemal na każdej stacji były ponownie zatrzymywane. Na ogół po dłuższych negocjacjach, podczas których bolszewicy komisarze domagali się wydania kolejnych sztuk broni (według rozporządzenia sztabu wojsk sowieckich w zachodniej Syberii, każdemu czechosłowackiemu eszelonowi miano pozostawić po 20 karabinów³²), były one przepuszczane dalej lub odstawiane na boczne tory, na których miały oczekiwać zgody na dalszy przejazd³³. Takie zachowanie władz sowieckich powodowało coraz większe rozdrażnienie legionistów. Wobec powtarzających się przypadków „wyłudzenia” uzbrojenia zaczęli oni ukrywać broń i amunicję w różnych skrytkach, co z kolei w przypadku wykrycia przez kontrole sowieckie, powodowało kolejne konflikty i nieporozumienia³⁴. Nieco szybciej przebiegała podróż eszelonów „pierwszej” grupy: 5 Czechosłowacki Pułk Strzelców, 8 Czechosłowacki Pułk Strzelców, 2 Zapasowy Czechosłowacki Pułk Strzelców i kilku mniejszych pododdziałów. Jednak i one musiały za zgodę na przejazd odpłacać dalszymi ustępstwami polegającymi na oddawaniu posiadanej broni, a nawet zaopatrzenia. I tak, aby opuścić Omsk, niemal wszystkie eszelony oddały zachowane jeszcze karabiny maszynowe. W Nowonikołajewsku (obecnie Nowosybirsk) wszystkie uzbrojone kompanie 5 Czechosłowackiego Pułku Strzelców przed wyjazdem zdały po 20 karabinów, a 8 Czechosłowacki Pułk Strzelców przekazał większość posiadanej amunicji³⁵.

³¹ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33445, telegram Medka do Maxy z 19 kwietnia 1918 r. Władze czechosłowackie liczyły, że do 10 maja połowa czechosłowackich eszelonów dotrze do Władywostoku, a do 20 maja Korpus Czechosłowacki niemal w całości skoncentruje się w pobliżu tego miasta i będzie przygotowywać się do ewakuacji do Francji. VÚA–VHA, OČSNR – Presidium, k. 8, č. 5370, pismo Čermáka do przedstawicieli władz OČSNR w Piotrogradzie z 26 kwietnia 1918 r.

³² VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 38, č. 23794, zarządzenie Zachodnio-Syberyjskiego Sztabu Armii Robotniczo-Chłopskiej z 18 kwietnia 1918 r.

³³ ÚVA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 23063, raport Hessa na temat sytuacji w eszelonach i ich dyslokacji z 9 maja 1918 r.

³⁴ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 23065, raport Medka do władz OČSNR w Omsku z 18 kwietnia 1918 r.

³⁵ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 23043, raport dowódcy 5 pułku strzelców dla dowódcy 2 SDStrzel. z 22 kwietnia 1918 r.

W Czycie czechosłowackim eszelonom pozostały już tylko resztki uzbrojenia. Mimo tego sowieci w zamian za zgodę na dalszą podróż szantażem i groźbami wywalczyli pozostawienie w tym mieście po 25 karabinów i 100 naboji z każdego eszelonu, a nawet „oficerom odebrano szable i rewolwery, a żołnierzom noże”³⁶.

Władze OČSNR starały się bagatelizować wydawanie broni oddziałom sowieckim. W instrukcji dla komendantów czechosłowackich eszelonów Maxa pisał, że żądania władz sowieckich odnośnie zdawania broni wynikają z olbrzymich braków występujących w jednostkach Armii Czerwonej, które z kolei są zagrożone działaniami sił kontrrewolucyjnych. Powołując się na zdanie szefa sztabu Korpusu Czechosłowackiego gen. mjr Michaiła Diterichsa i francuskiego oficera łącznikowego mjr Arsène Vergé, uważał także, że przekazywana broń była własnością Rosjan i teraz trzeba ją oddać³⁷. Te działania – usprawiedliwiające wydawanie broni – miały wpłynąć na złagodzenie coraz silniejszych obiekcji wśród legionistów odnośnie zdawania broni siłom sowieckim oraz uspokoić sytuację. „Na Syberii nic nam nie grozi” – pisał do dowódców czechosłowackich eszelonów Maxa³⁸. Jednak jak było można przewidzieć, te zapewnienia nie uspokoiły legionistów. Jeszcze 13 kwietnia zebrani na stacji w Kirsanowie niedaleko Penzy dowódcy i przedstawiciele komitetów działających w oddziałach czechosłowackich 1 HDStrzel. wystosowali apel do dowództwa korpusu i władz OČSNR, aby nie godziły się już na dalsze oddawanie broni, a w razie ponownych prób zatrzymania, wydali dyspozycje dotyczące zbrojnego przedzierania się do Władywostoku³⁹. Podobne wnioski zaczęły zgłaszać również dowódcy poszczególnych oddziałów z 2 Słowiańskiej Dywizji Strzelców (2 SDStrzel.) – kpt. Radola Gajda i kpt. Eduard Kadlec⁴⁰.

Sytuację na liniach kolejowych zaczęły komplikować dodatkowo pociągi z niemieckimi i austro-węgierskimi jeńcami, które dzięki przychylnemu nastawieniu władz sowieckich – opierających swoje panowanie na Syberii w dużym stopniu na oddziałach internacjonalistycznych złożonych przeciw z ich niedawnych towarzy-

³⁶ VÚA – VHA, Kollegium OČSNR ve Vladivostoku (dalej: Kollegium OČSNR), k. 2, telegram dowódcy 8 pułku strzelców do dowództwa korpusu i wszystkich naczelników eszelonów 2 SDStrzel. z 23 kwietnia 1918 r. Mimo tych wszystkich utrudnień, ewakuacja eszelonów tej grupy w porównaniu z pozostałymi przebiegała dość szybko. Prawdopodobnie na to wpływ miały odpowiednie gratyfikacje pieniężne (łapówki) wręczane personelowi obsługującemu ruch na liniach kolejowych oraz niektórym komendantom stacji. O tym wspomina Girs w swoim liście do Šípa: AMZV, FSA – AG, č. 20/1, pismo Girsy do Šípa z 20 września 1918 r.

³⁷ VÚA – VHA, Sekretariát OČSNR v Omsku, k. 1, č. 5489, odezwa Maxy do wszystkich komendantów eszelonów czechosłowackich z 19 kwietnia 1918 r.

³⁸ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 38, č. 23833, telegram Maxy z instrukcjami dla komendantów eszelonów z 10 kwietnia 1918 r.

³⁹ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.); F. Šteidler, *Československé hnutí na Rusi*, Praha 1922, s. 56.

⁴⁰ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 22818, pismo kpt. Gajdy do władz OČSNR z 8 maja 1918 r.; J. Kvasnička, *Československé légie v Rusku 1917-1920*, Bratislava 1963, s. 95.

szy niewoli – uzyskiwały pierwszeństwo w korzystaniu z linii kolejowych w swoim przejeździe na zachód. Władze sowieckie w Moskwie naciskane przez ambasadora niemieckiego w Moskwie barona Wilhelma von Mirbacha, odnośnie odsyłania jeńców do kraju, starały się również ze swej strony jak najbardziej usprawnić ich przejazd do ojczyzny⁴¹. W tej sprawie 21 kwietnia 1918 r. telegrafował do Centrosibiru ludowy komisarz spraw zagranicznych Georgij Wasiljewicz Cziczerin, który ponaglał lokalne władze sowieckie z ewakuacją eszelonów z jeńcami niemieckimi. Natomiast w stosunku do transportów czechosłowackich zalecał zastopowanie ich przejazdu na wschód⁴². Ujęcie wojsk czechosłowackich w tej depeście było o tyle dziwne, że podczas spotkań niemiecko – sowieckich w tym czasie nie poruszano jeszcze kwestii związanych z czechosłowackimi wojskami w Rosji⁴³. Utrudnienia w ewakuacji połączone z masowym pojawieniem się transportów z byłymi jeńcami państw centralnych wywołały ogromne zaniepokojenie wśród legionistów⁴⁴. W połączeniu z obecnymi niemal na każdej stacji kolejowej internacjonalistami stwarzało to na legionistach czechosłowackich wrażenie spisku bolszewicko-niemieckiego skierowanego przeciwko nim. Jak pisał jeden z oficerów francuskich wizytujący czechosłowackie eszelony na Syberii: „Czesi, byli towarzysze broni czerwonych oddziałów w walce przeciwko Niemcom, głowę daliby sobie uciąć, że bolszewicy uknuli przeciwko nim jakiś godny Machiavellego plan, żeby wydać ich, związanych, w ręce wojsk niemieckich”. Zauważył również słusznie, że „ten ciemny i oszukany tłum [chodzi o legionistów – przyp. J. W.], ogarnięty <<idée fixe>> niemieckiej zdrady, był wymarzoną orężem w rękach kontrrewolucji”⁴⁵.

Centrosibir pod wpływem informacji i rozkazów płynących z Moskwy wydał podległym sobie strukturalnym władz lokalnych polecenie, aby czechosłowackie eszelony na wschód od Omska kierować do Władywostoku. Natomiast te, które były przed Omskiem, miały zostać zawrócone i skierowanie do portów w północ-

⁴¹ W tym czasie wojska niemieckie prowadziły działania zaczepne na froncie zachodnim. Z powodu strat istniały duże braki w wojskach niemieckich, które dowództwo chciało uzupełnić wcielając wracających z niewoli rosyjskiej jeńców.

⁴² VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33500, telegram Čermaka do OČSNR w Omsku z 30 kwietnia 1918 r.; AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.); E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa. Dokumenty*, Praha 1929, díl III., s. 642-643, dok. nr 277, telegram Cziczarina do sowieckich władz syberyjskich z 21 kwietnia 1918 r.

⁴³ Do końca maja 1918 roku strona niemiecka nie żądała od sowietów rozbrojenia Korpusu Czechosłowackiego. Niemiecka Komisja Ewakuacyjna rozpoczęła swą działalność dopiero 23 kwietnia (austro-węgierska dopiero 6 czerwca). Więcej na ten temat: W. Baumgart, dz. cyt., s. 57; J. Křížek, *Německo-sovětské vztahy po vystoupení čs. legii v Rusku na jaře 1918, „Historie a vojenství”* 1990, č. 2, s. 46-47, Tenže, *Němci, Lenin a čs. legie*, Vyšehrad – Praha 1997, s. 12 i nast.; I. Savický, *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914-1938*, Praha 1999, s. 58-59.

⁴⁴ VČ – DČZP, s. 77-78, dok. nr 32, raport mjr Vergé dla gen. Lavergne z 18 maja 1918 r.

⁴⁵ Cyt. za: P. Krop, *Sekrety wywiadu francuskiego*, Warszawa 1999, s. 341.

nej Rosji⁴⁶. Wiadomość o skierowaniu części eszelonów na północ Rosji wywołała gwałtowne sprzeciwy ze strony czechosłowackich legionistów. Większość z nich przyjęła rozdzielenie korpusu za wielce szkodliwe. Żołnierze czechosłowaccy w zachowaniu jedności widzieli rękojmie bezpieczeństwa wobec nieprzyjaciela za jakiego zaczęto uważać bolszewików oraz w „trzymaniu się razem” mieli nadzieję na bezpieczne dotarcie do Władywostoku. Jak wspominał jeden z uczestników tych wydarzeń Jaromír Stodola „większość z nas uznała próbę wysłania 1 dywizji [większość eszelonów na zachód od Omska pochodziło z 1 HDStrzel. – J. W.] do Archangielska czy gdzieś tam na północ, jako pułapkę przygotowaną przez Niemców i bolszewików w celu zniszczenia Legionu”⁴⁷. Podobne odczucia miała przytłaczająca większość czechosłowackich żołnierzy⁴⁸. W oficjalnym raporcie z 12 maja na temat sytuacji w 4 Czechosłowackim Pułku Strzelców jego dowódca por. Jan Syrový stwierdził następująco: „nikt nie chce jechać do Archangielska; żołnierze zaczęli narzekać na wiele rzeczy, a szczególnie na biurokrację sowiecką. Boją się głodu, Niemców i ich łodzi podwodnych, rosyjskich i niemieckich intryg i tępoty przywódców [...] woleliby zdezerterować i udać się do Władywostoku o własnych siłach, aby tam czekać na statki sojuszników”⁴⁹. Ppłk Siergiej Wojciechowski przedstawił taki sam obraz dotyczący sytuacji w jego pułku⁵⁰. Przeciwni wysłaniu części transportów na północ byli również przedstawiciele komitetów pułkowych 1 HDStrzel., którzy w odezwie stwierdzili „wyjeżdżamy razem do Francji walczyć z Niemcami...”⁵¹.

Prawdziwym powodem wydania polecenia skierowania części czechosłowackich eszelonów do portów w północnej Rosji były bowiem ustalenia do jakich doszło między władzami sowieckimi a przedstawicielami zachodnich mocarstw alianckich w Moskwie. Już pod koniec marca 1918 r. w stolicach mocarstw zachodnich zaczęto zastanawiać się nad możliwością dalszego wykorzystania Korpusu Czechosłowackiego w Rosji. Szczególnie w tym względzie przodowała strona brytyjska. Już 1 kwietnia 1918 r. francuski attaché w Londynie telegrafował do Paryża, że brytyjski Sztab Imperialny zastanawia się nad dalszym użyciem czechosłowackich legionistów. Brytyjczycy proponowali trzy warianty wykorzystania

⁴⁶ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 22818, telegram Syberyjskiego Wojenkomu do Sztabu Zachodniosyberyjskiego z 30 kwietnia 1918 r.

⁴⁷ Zbiory prywatne, Wspomnienia Jaromíra Stodola [1928].

⁴⁸ K. Kavena, *Cestou ke sláve*, w: J. Gregor-Tajovský, F. Písecký, *Sborník rozpomienok ruských legionárov Slovákov*, Praha 1933, s. 33-34; J. Papoušek, *Proč došlo k bojům legií se sověty*, Praha 1928, s. 21 i nast.; B. Opletal, dz. cyt., s. 102.

⁴⁹ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 23007, raport por. Syrovego do Prezydium OČSNR z 12 maja 1918 r. Ten sam cyt. znajduje się w pracy: J. F. N. Bradleya, dz. cyt., s. 85.

⁵⁰ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 23011, raport ppłk Wojciechowskiego do Prezydium OČSNR z 14 maja 1918 r.

⁵¹ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 23064, odezwa delegatów 1 HDStrzel. z kwietnia 1918 r.

czechosłowackiego korpusu: 1/ zgromadzić całość sił czechosłowackich w pobliżu Omska (chodziło tu również o mający powstać II Korpus Czechosłowacki) i przy ich pomocy bronić dostępu do Syberii przed siłami państw centralnych; 2/ wysłać legionistów do Archangielska, aby tam bronili składów wojskowych i nadzorowali połączenia kolejowe między Syberią a północną Rosją; 3/ przesunąć całość sił czechosłowackich na Zabajkale i wesprzeć nimi wojska atamana Siemionowa w działaniach przeciwko bolszewikom⁵². Propozycje te były wynikiem podjętych przez rząd brytyjski kroków zmierzających do wspierania wszystkich sił przeciwnych państwom centralnym i coraz bardziej im przychylnym bolszewikom. Dowódca armii czechosłowackiej „za granicą”⁵³ gen. dyw. Maurice Janin od razu po otrzymaniu brytyjskich propozycji skontaktował się z sekretarzem ČSNR Edvardem Benešem. Czechosłowacki przedstawiciel zaproponował przeciwko przedstawionym propozycjom i ponownie opowiedział się za przeniesieniem korpusu do Francji. Ewentualna zmiana trasy w kierunku portów położonych w północnej części Rosji miała nastąpić tylko w przypadku, gdyby dzięki temu uległaby przyspieszeniu ewakuacja czechosłowackich legionistów z Rosji. O tym stanowisku władz czechosłowackich został poinformowany francuski premier i jednocześnie minister wojny Georges Clemenceau⁵⁴. Wobec takiego stanowiska władz czechosłowackich przesłał on 7 kwietnia 1918 r. do Londynu negatywną odpowiedź na propozycje brytyjskie. Zastrzegł w niej jednak, że gdy wojska czechosłowackie zgromadzą się już we Władywostoku, będzie można się zastanowić nad ich dalszym wykorzystaniem⁵⁵. Ta dość kunktatorska odpowiedź była prawdopodobnie wynikiem zamieszania związanego z lądowaniem we Władywostoku 5 kwietnia Japończyków. Francuski premier nie chciał podejmować jeszcze wtedy wiążących decyzji, czekając na dalszy rozwój wypadków, a szczególnie na zajęcie stanowiska przez władze amerykańskie w tej sprawie. Dlatego protest władz czechosłowackich był po części na rękę Clemenceau – choć jak wskazuje zawarta

⁵² E. Beneš, *Světová válka...*, díl III, s. 656-657, dok. nr 272, telegram francuskiego attaché wojskowego w Londynie do francuskiego Ministerstwa Wojny z 1 kwietnia 1918 r. Również władze amerykańskie były informowane o możliwości wykorzystania wojsk czechosłowackich w Rosji do działań przeciwko państwom centralnym czy też przeciwko bolszewikom. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918*, Supplement 1, *The World War I* (dalej: FRUS, 1918), Washington 1933, s. 132, pismo Jusseranda do Lansinga 24 marca 1918 r.

⁵³ Gen. dyw. Pierre Maurice Janin został 27 lutego 1918 r. mianowany dowódcą wszystkich formacji czechosłowackich powstałych na terenie Francji, Włoch i Rosji.

⁵⁴ DČZP – VČ, s. 77-78, dok. nr 19, pismo gen. Janin’a do Clemenceau z 2 kwietnia 1918 r. Tłumaczenie w języku czeskim znajduje się w: E. Beneš, *Světová válka...*, díl III, s. 638-639, dok. nr 273.

⁵⁵ *Francouzské dokumenty k přípravě protisovětského vystoupení čs. legii* (dalej: FDPV), red. V. Vávra, „Historie a vojenství” 1963, č. 3, s. 483-484, dok. nr 3, pismo Clemenceau do Panousa z 7 kwietnia 1918 r.; J. Kalvoda, *Genese Československa*, Praha 1998, s. 225.

propozycja ewentualnego wykorzystania czechosłowackich legionistów – nie był uważany za coś ostatecznego, nie mogącego ulec zmianie⁵⁶.

Zachowawcze postępowanie władz francuskich oraz odwlekanie momentu podjęcia bardziej konkretnych decyzji odnośnie dalszego wykorzystania czechosłowackich legionistów musiały ulec zmianie wobec alarmujących informacji jakie zaczęły docierać do Paryża. Ówczesny szef Francuskiej Misji Wojskowej w Moskwie gen. Jean Lavergne zaniepokojony zachowaniem władz sowieckich wobec czechosłowackich żołnierzy wysłał do swoich przełożonych w pierwszej połowie kwietnia kilka niepokojących wiadomości⁵⁷. Znalazły się w nich informacje o zatrzymywaniu czechosłowackich eszelonów i ich rozbrajaniu przez sowietów oraz żądaniach zaniechania ewakuacji czechosłowackich eszelonów do Władywostoku i skierowania ich do Archangielska i Murmańska. Wobec zamieszania wokół tego faktu, żądał od Paryża podjęcia konkretnych decyzji: „mają oni [legioniści – przyp. J. W.] być posłani do Władywostoku, przy czym trudno orzec, czy się tam dostaną, czy mają być wysłani do Archangielska, do którego mogą dotrzeć”⁵⁸. Jak wynika z tego tekstu, francuski generał sugerował, że zmiana trasy będzie korzystna dla strony alianckiej. Zwierzchnicy Lavergne zaniepokojeni coraz większym wpływem władz niemieckich na bolszewików, co w konsekwencji mogło doprowadzić do internowania legionistów czechosłowackich w Rosji – a tym samym pozbawiłoby Paryż ponad 40.000 wyszkolonych żołnierzy – podzieliły opinie swego przedstawiciela i postanowiły bardziej aktywnie zaangażować się w działania zmierzające do jak najszybszego ich ewakuowania z Rosji. Z tegoż powodu 16 kwietnia 1918 r. władze francuskie przedstawiły Brytyjczykom plan przewiezienia czechosłowackich żołnierzy do Archangielska i Murmańska, skąd mogliby szybciej zostać ewakuowani do Francji, a przy okazji mogliby pilnować, aby tamtejsze składy wojskowe nie dostały się w ręce Niemców. Londyn do tej akcji miał oddelegować kilka swoich statków transportowych. Brytyjczycy z grubsza zaakceptowali ten plan – choć w rzeczywistości nie dysponowali wtedy żadnymi wolnymi transportowcami – jednak wnieśli poprawkę, aby w tym kierunku wysłać

⁵⁶ Japoński desant z powodu obaw Stanów Zjednoczonych przed nadmiernym – w ich rozumieniu – wzrostem konkurencyjnych wpływów japońskich na Dalekim Wschodzie, jak również dzięki dość zręcznej polityce sowieckiej wygrywania sprzeczności między państwami alianckimi, został pod koniec kwietnia 1918 roku wycofany z Władywostoku. J. W. Morley, *The Japanese Thrust into Siberia. 1918*, Nev York 1957, s. 152-154; W. Materski, *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917-1925)*, Warszawa 1990, s. 24-26; T. Dmochowski, dz. cyt., s. 80-84.

⁵⁷ FDPV, s. 486, dok. nr 4, telegram Lavergne do Ministerstwa Wojny z 9 kwietnia 1918 r.; E. Beneš, *Světová válka...*, díl III, s. 639-640, dok. nr 274, telegram gen. Lavergne do Ministerstwa Wojny z 11 kwietnia 1918 r.; J. Kalvoda, dz. cyt., s. 255.

⁵⁸ E. Beneš, *Světová válka...*, díl III, s. 639-640, dok. nr 274, telegram gen. Lavergne do Ministerstwa Wojny z 11 kwietnia 1918 r.

tylko te eszelony, które jeszcze nie przekroczyły Uralu⁵⁹. Na tego typu działania 22 kwietnia wyraził również zgodę sekretarz ČSNR Edvard Beneš⁶⁰.

Działania władz francuskich i brytyjskich spotkały się z aprobatą ze strony przedstawicieli wojskowych państw alianckich zebranych w Wersalu 27 kwietnia 1918 r. Zaakceptowali oni przerzut czechosłowackich eszelonów znajdujących się na zachód od Omska do portów w Archangielsku i Murmańsku. Od przybycia do tych miast do czasu ewakuacji mieli oni bronić znajdujących się tam znacznych zapasów wojennych zgromadzonych w ramach wcześniejszej pomocy państw alianckich dla carskiej, a później republikańskiej Rosji. Natomiast czechosłowackie eszelony znajdujące się na wschód od Omska miały kierować się do Władywostoku i tam podporządkować się dowództwu alianckiemu⁶¹. Decyzję w tej sprawie potwierdziła ostatecznie aliancka Najwyższa Rada Wojenna podczas obrad w Abbeville 2 maja 1918 r.⁶²

W czasie gdy przedstawiciele państw alianckich debatowali nad dalszymi losami Korpusu Czechosłowackiego, w Moskwie gen. Lavergne na prośbę władz sowieckich podjął z nimi w połowie kwietnia 1918 r. rozmowy na temat zmiany trasy ewakuacji wojsk czechosłowackich z Rosji. Rozmowy na temat wariantu „północnego” toczyły się przez kilka dni. Francuski generał na bieżąco informował swoich przełożonych o sugestjach sowieckich. Mimo nalegań strony sowieckiej nie chciał podejmować żadnych konkretnych kroków zanim nie zostaną one zaakceptowane przez władze zwierzchnie w Paryżu. Przełom w rozmowach nastąpił 20 kwietnia 1918 r. Tego dnia do Moskwy dotarł telegram skierowany przez Paryż do gen. Lavergne i ambasadora francuskiego w Rosji Josepha Noulensa, w którym podkreślano znaczenie szybkiego przybycia wojsk czechosłowackich na front zachodni i zalecano skierowanie części czechosłowackich eszelonów do Archangielska i Murmańska⁶³. Dzięki temu porozumieniu władze sowieckie mając zgodę władz francuskich wydały polecenie zatrzymania części czechosłowackich eszelonów i skierowania ich w przeciwnym kierunku⁶⁴.

Władze francuskie wyrażając zgodę na transport części eszelonów przez Archangielsk i Murmańsk jednocześnie rozpoczęły starania zmierzające do zapew-

⁵⁹ J. Kalvoda, dz. cyt., s. 255.

⁶⁰ E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*, Praha 1929, díl II, s. 184.

⁶¹ VČ – DČZP, s. 88-89, dok. nr 25, nota stałych wojskowych przedstawicieli państw alianckich przy Najwyższej Radzie Wojennej z 27 kwietnia 1918 r. Dokument ten w języku czeskim znajduje się u: E. Beneš, *Světová válka...*, díl II, s. 190, przyp. 1.

⁶² E. Beneš, *Světová válka...*, díl II, s. 191-192.

⁶³ Tamże, díl III, s. 642, dok. nr 276, pismo gen. Alby do francuskiego attaché w Moskwie z 20 kwietnia 1918 r.

⁶⁴ Wspomniany wcześniej w tym rozdziale telegram Cziczierina do Centrosibiru z 21 kwietnia 1918 r.

nienia legionistom czechosłowackim odpowiedniej ilości statków transportowych do jak najszybszego ich przewozu na front zachodni. Dotyczyło to nie tylko części legionistów skierowanych do portów w płn. części Rosji, lecz również dla tych zdążających do Władywostoku. Francuzi nie mając do tego celu odpowiedniej ilości wolnych statków zwrócili się o pomoc do Amerykanów, Japończyków i Brytyjczyków⁶⁵. Jednak mimo nalegań, skutki tych zabiegów były mizerne.

Decyzja władz sowieckich odnośnie zatrzymania transportów z legionistami wzbudziła konsternację wśród władz OČSNR w Omsku i dowódców poszczególnych czechosłowackich eszelonów. Zaskoczenie było tym większe, że z nie sprawdzonych informacji dochodzących z poszczególnych miast położonych na trasie ewakuacji czechosłowackich eszelonów wynikało, iż działania bolszewików zostały pozytywnie zaopiniowane przez władze alianckie⁶⁶. To zakłopotanie Czechów i Słowaków spowodowane zostało faktem, że o wszystkich zabiegach mających miejsce w Paryżu, Londynie czy Moskwie, a dotyczących Korpusu Czechosłowackiego, nie byli oni w ogóle informowani. Aby wyjaśnić powstałą sytuację do Wołogdy – ówczesnego miejsca przebywania przedstawicieli dyplomatycznych państw alianckich w Rosji – został wysłany jeden z działaczy władz OČSNR Augustin Straka. Miał on sprawdzić prawdziwość pojawiających się informacji. Po dotarciu do Wołogdy odbył on rozmowy z ambasadorem Noulensem. W ich wyniku przesłał 8 maja do Omska raport, z którego wynikało, że aliancka Najwyższa Rada Wojenna nakazała przesunięcie części oddziałów czechosłowackich do portów w płn. części Rosji a decyzja ta uzyskała akceptację także władz sowieckich. Informacje te zostały potwierdzone w jego drugim telegramie z 9 maja⁶⁷.

Władze OČSNR – mimo uzyskania podobnych wiadomości od lokalnych przedstawicieli sowieckich na Syberii – z pewnym niedowierzaniem przyjęły informacje na ten temat. Zaraz po pierwszych doniesieniach Straki postanowiły wysłać specjalną delegację do Moskwy w celu wyjaśnienia całej sprawy. Misja OČSNR w osobach Maxy (który po śmierci Klecandy stał się główną postacią władz czechosłowackich w Rosji), Františka Janíka i Ivana Markoviča miała po-

⁶⁵ E. Beneš, *Světová válka...*, díl III, s. 642, dok. nr 276, pismo gen. Alby do francuskiego MSZ z 20 kwietnia 1918 r.; FDPV, s. 486, dok. nr 14, telegram Clemenceau do ambasady francuskiej w Tokio z 26 kwietnia 1918 r. Władze francuskie wysłały jeszcze 26 kwietnia kolejny telegram do gen. Lavergne w którym polecały wysłać do Archangielska jak najwięcej czechosłowackich eszelonów. FDPV, s. 486, dok. nr 15.

⁶⁶ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.)

⁶⁷ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33640, telegram gen. Szokorowa i Maxy do komendantów czechosłowackich eszelonów z 8 maja 1918 r.; AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.). O rozmowach prowadzonych z Straką w Wołogdzie mówi telegram Nouelsa z 9 maja 1918 roku. W ich wyniku czechosłowacki wysłannik zaakceptował decyzję władz alianckich. VČ – DČZP, s. 109-110, dok. nr 32, raport mjr Vergé dla gen. Lavergne z 18 maja 1918 r.

twierdzić decyzje odnośnie zawrócenia części czechosłowackich transportów oraz przeprowadzić rozmowy z władzami sowieckimi i szefostwem Francuskiej Misji Wojskowej. Jeśli wiadomości miały się potwierdzić, członkowie delegacji mieli jechać do Wołogdy, aby tam przygotować przejazd czechosłowackich eszelonów do portów w Murmańsku i Archangielsku. Przed samym wyjazdem 8 maja Maxa jeszcze raz zaapelował do legionistów o zachowanie neutralności w toczących się walkach między „czerwonymi” a „białymi” na Syberii, a w razie potwierdzenia wiadomości o ewakuacji części oddziałów do portów w północnej części Rosji, wypełnienia poleceń władz francuskich i czechosłowackich⁶⁸.

Delegacja czechosłowacka po dotarciu do Moskwy odbyła 14 maja rozmowy z przedstawicielami Francuskiej Misji Wojskowej. Podczas spotkania gen. Lavergne stwierdził, że z powodu braku wystarczającej ilości statków alianci nie są w stanie ewakuować z Władywostoku wszystkich legionistów czechosłowackich i dlatego część zostanie skierowana do portów w płn. Rosji. Według niego ewentualna ewakuacja z Archangielska lub z Murmańska w porównaniu z Władywostokiem mogłaby się odbyć szybciej, gdyż aliantom łatwiej byłoby wydzielić kilka statków, które dzięki krótszej trasie mogły kilka razy pokonać drogę między rosyjskimi a francuskimi portami. Natomiast ewakuacja z Władywostoku musiałaby pociągnąć za sobą wysłanie większej ilości statków na dłuższy okres czasu, co ze względu na trwający właśnie przerzut wojsk amerykańskich na kontynent europejski, było rzeczą trudną do realizacji. Ponadto Maxa i jego współpracownicy zostali poinformowani, że najwyższe władze alianckie zgodziły się już na przerzut części czechosłowackich wojsk tą drogą. Dodatkowym argumentem przekazany przedstawicielom OČSNR a przemawiającym za wybraniem tej trasy było to, że pomysł ten uzyskał akceptację władz sowieckich (Lwa Trockiego) i czechosłowackich (Beneša). Wobec tych wszystkich faktów działaczom nie pozostało nic innego, jak wyrazić zgodę na ewakuację części czechosłowackich wojsk (będących na zachód od Omska) trasą zaproponowaną przez francuskiego generała. Jedyną „zdobyczą” Maxy i jego współpracowników była obietnica gen. Lavergne, że oddziały czechosłowackie nie będą wykorzystane do ewentualnych walk w Rosji. Po uzyskaniu tego zapewnienia, wysłano informacje na ten temat do przebywającego w tym czasie w Paryżu Beneša⁶⁹.

Działacze OČSNR przebywający w Omsku zostali dość szybko poinformowani o zmianie kierunku ewakuacji części wojsk przez swoich przedstawicieli

⁶⁸ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33640, telegram gen. Szokorowa i Maxy do kometantów czechosłowackich eszelonów z 8 maja 1918 r. Telegram do legionistów kończył się stwierdzeniem „za każdą cenę do niczego się nie mieszajcie i zachowajcie w postępowaniu lojalność i opanowanie”.

⁶⁹ E. Beneš, *Světová válka...*, díl III, s. 646, dok. nr 283, telegram francuskiego attaché w Moskwie do Ministerstwa Wojny z 16 maja 1918 r.; VČ – DCZP, s. 104-107, dok. nr 30, relacja moskiewskiej delegacji dla władz OČSNR z 14 maja 1918 r.

w Moskwie. Zresztą na taką ewentualność zaczęli się przygotowywać już po nieoficjalnych informacjach od Straka i lokalnych przedstawicieli sowieckich na Syberii m.in. Komisja Wojskowa OČSNR 10 maja nakazała przygotowania dotyczące wysłania komisarzy i oficerów do większych miast leżących na trasie przewidywanej ewakuacji do Archangielska i Murmańska⁷⁰. Niewątpliwie na bardziej racjonalne spojrzenie przedstawicieli władz czechosłowackich na dalszą ewakuację wpływ miały informacje, które docierały do Omska z Władywostoku odnośnie trudności z przejazdem przez odnogę linii transsyberyjskiej – amurską linię kolejową – przez którą na dzień mógł przejeżdżać tylko jeden eszelon⁷¹.

Wobec zaistniałej sytuacji działacze OČSNR postanowili uspokoić i przekonać legionistów do słuszności decyzji podjętych przez władze alianckie i przywódców emigracyjnego czechosłowackiego ruchu niepodległościowego. Rozpoczęli szeroko zakrojoną agitację mającą na celu przekonać własnych żołnierzy do trasy północnej (tj. Archangielsk i Murmańsk). „Československý deník” zamieścił kilka artykułów wskazujących zalety „wariantu północnego”, z których najczęściej wymieniany był krótszy czas trwania ewakuacji do Francji⁷². OČSNR rozesłała także telegram do dowódców poszczególnych eszelonów, w którym informowały o osiągniętym porozumieniu i nakazywały posłuszeństwo rozkazom dowództwa korpusu⁷³.

Mimo podawanych argumentów, legionści w dalszym ciągu uważali wyprawę na północ za wielki błąd i buntowali się przeciwko tego typu rozwiązaniom. Pojawiły się nawet opinie, że działacze czechosłowaccy zdradzili i sami tylko chcą uciec pozostawiając legionistów na pastwę Niemców i Węgrów⁷⁴. Te pogłoski były niedorzeczne, jednak znajdowały znaczny odzew wśród rozgorączkowanych i niepewnych następnego dnia żołnierzy korpusu. Świadczyły również o olbrzymim spadku zaufania ze strony legionistów co do poczynań swoich przedstawicieli politycznych. Na wagonach czechosłowackich eszelonów pojawiły się napisy w stylu „Filia jedzie do Archangielska, my do Władywostoku. Szczęśliwej podróży”⁷⁵. Niektórzy komisarze czechosłowaccy rozmieszczeni wzdłuż

⁷⁰ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33675, pismo Komisji Wojskowej do dowództwa Czesko-Słowackiego Korpusu z 10 maja 1918 r.; ÚVA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33676, pismo Komisji Wojskowej do Glossa z 10 maja 1918 r.

⁷¹ VÚA – VHA, Sekretariat OČSNR v Omsku, k. 1, č. 5563, pismo Maxy do OČSNR z 25 kwietnia 1918 r.; ÚVA – VHA, Kollegium OČSNR ve Vladivostoku (dalej: Kollegium OČSNR), k. 2, kopia pisma szefa Sztabu Korpusu Czechosłowackiego do dowódcy 1 HDStrzel. z 11 maja 1918 r.

⁷² „Československý deník” nr (?), 15 maja 1918 r.

⁷³ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 38, č. 23833 telegram OČSNR do dowódców eszelonów z 16 maja 1918 r.

⁷⁴ VÚA – VHA, Vykonný výbor čs. vojsk (dalej VVČ), k. 1, telegram płk Gajdy do Masaryka z 16 lipca 1918 r.

⁷⁵ Cyt. za: K. Pichlík, B. Klípa, J. Zabloudilová, dz. cyt., s. 173.

kolei transsyberyjskiej zaczęli przebąkiwać nawet o buncie żołnierzy przeciwko niepopularnym władzom OČSNR⁷⁶.

Wobec zaistniałej sytuacji działacze czechosłowaccy postanowili zorganizować zjazd, w którym oprócz przedstawicieli OČSNR mieli wziąć udział delegaci wyłonieni przez żołnierzy. Podczas tego spotkania władze zamierzały przekonać delegatów do swoich racji i ukrócić anarchię wkradającą się w szeregi oddziałów czechosłowackich. Pierwotnie miejscem zjazdu miał być Władywostok, jednak ze względu na dużą odległość między najdalej rozrzuconymi eszelonami czechosłowackimi, przeniesiono miejsce spotkania do Czelabińska⁷⁷. W tym mieście 20 maja miało dojść do spotkania delegatów żołnierskich ze wszystkich oddziałów Korpusu Czechosłowackiego z przedstawicielami władz OČSNR. Zanim jednak doszło do zjazdu doszło do wydarzeń, które diametralnie zmieniły istniejącą sytuację.

Rano 14 maja 1918 roku na stacji kolejowej w Czelabińsku stały 2 eszelony z żołnierzami 6 Czechosłowackiego Pułku Strzelców i 4 eszelony z legionistami z 3 Czechosłowackiego Pułku Strzelców. Czesi i Słowacy z zazdrością obserwowali przejazd transportów kolejowych z jeńcami niemieckimi i austro-węgierskimi zmierzającymi na zachód. Podczas przejazdu jednego z tychże składów wyrzucony został metalowy pręt, który ciężko zranił jednego z czechosłowackich legionistów z 6 Czechosłowackiego Pułku Strzelców. W odpowiedzi na to jego koledzy zatrzymali pociąg, pochwycili winnego (który okazał się Węgrem) i po krótkiej kłótni dokonali na nim samosądu⁷⁸. Żołnierze bolszewicy – wśród których duży procent stanowili Węgrzy-internacjonałiści – poinformowani o wydarzeniu przeprowadzili własne śledztwo. Po jego zakończeniu 17 maja aresztowali 10 legionistów oraz chcieli zatrzymać interweniującego czeskiego oficera. Wobec niepowodzenia pokojowego uwolnienia uwięzionych żołnierzy większość legionistów postanowiła siłą uwolnić swoich towarzyszy. Pod groźbą użycia siły rozbroili posterunki bolszewików na dworcu kolejowym i opanowali kilka wagonów z bronią i amunicją. Tak wzmocnieni wtargnęli do miasta, przegonili nieliczne oddziały Armii Czerwonej oraz opanowali najważniejsze punkty w mieście. Czelabiński sowiet musiał ulec wobec zaistniałej sytuacji – 18 maja legioniści zostali uwolnieni. Czechosłowaccy żołnierze po tym fakcie zdali część zdobytego wcześniej uzbrojenia, wycofali się z miasta pozostawiając pod swoją kontrolą jedynie dworzec

⁷⁶ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.); VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 37, č. 23068, raport Medka do władz OČSNR w Omsku (b.d.)

⁷⁷ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33651, pismo Maxy do dowódców eszelonów z 6 maja 1918 r.

⁷⁸ Przyczyną tak drastycznego rozwiązania było przeświadczenie, że ich ranny kolega nie żyje. Okazało się jednak, że informacje na ten temat były nieprawdziwe – legionista przeżył.

kolejowy⁷⁹. Mimo dość gwałtownego przebiegu incydentu wycofanie oddziałów czechosłowackich z miasta mogło świadczyć o dobrej woli Czechów i Słowaków, lecz niezbyt dobrze rozeznana w sytuacji panującej na Syberii Rada Komisarzy Ludowych – informowana zresztą dość histerycznie przez lokalnych działaczy bolszewickich na Syberii⁸⁰ – na wieść o tym zajściu postanowiła zareagować stanowczo i arbitralnie. W prasie sowieckiej (*Жизнь і Правда*) inspirowanej niewątpliwie przez najwyższe czynniki polityczne – ukazało się kilka artykułów piętnujących dotychczasową postawę legionistów. Ponadto oskarżano legionistów o spowodowanie zajść w Czelabińsku i współpracę z siłami kontrrewolucyjnymi na Syberii i rosyjskim Dalekim Wschodzie⁸¹. Dodatkowo w nocy z 20 na 21 maja w Moskwie uwięziono Maxę i Čermáka a dotychczasową siedzibę OČSNR w tym mieście przejęli czechosłowaccy komuniści⁸². Aresztowanych działaczy czechosłowackich zmuszono następnie do podpisania telegraficznego rozkazu – sygnowanego dodatkowo przez Arałowa – do dowódców poszczególnych eszelonów Korpusu Czechosłowackiego, polecającego zdanie całej broni bolszewikom⁸³. Tegoż samego dnia szef Wydziału Operacyjnego RKL Arałow przesłał sowieckim radom działającym na Syberii polecenie Trockiego, w którym ten ostatni polecił zatrzymać, rozbroić i wysadzić legionistów z pociągów oraz zorganizować z nich oddziały robocze lub wcielić do Armii Czerwonej⁸⁴. Tak więc sowieci podjęli ostateczną próbę całkowitego rozbrojenia czechosłowackich eszelonów. Rozpoczęcie tego typu akcji niewątpliwie związane było z prowadzonymi w tym

⁷⁹ VÚA – VHA, MV – OvR, k. 65, referat pt. wystąpienie Czechosłowackiego Korpusu Armijnego w Rosji przeciwko bolszewikom; AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.); FRUS, 1918, Russia, t. 2, s. 258, referat Thomsona do Lansinga z 4 czerwca 1918 r. W literaturze sowieckiej winę za cały incydent starano się rzucić na stronę czechosłowacką. O tym wydarzeniu wspominają wszystkie prace poświęcone działaniom wojsk czechosłowackich w Rosji. Najbardziej wartościowy i obiektywny jest opis wydarzeń autorstwa F. Šteidlera (*Naše vystoupení na Rusi r. 1918*, „NR” 1924, č. 2, s. 31-32).

⁸⁰ ДМИСЧО, С. 71-72, док. нр. 47, doniesienie władz Kasarjewa i Fursowa dla RKL z 19 maja 1918 r.

⁸¹ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33827, telegram Ježeka z 24 maja 1918 r.

⁸² VÚA – VHA, MV – OvR, k. 65, referat pt. wystąpienie Czeskosłowackiego Korpusu Armijnego w Rosji przeciwko bolszewikom (b.d.)

⁸³ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 38, č. 23828, telegram Maxy i Čermáka podpisany przez Arałowa do dowódców czechosłowackich eszelonów z 21 maja 1918 r.; AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.). Tekst tegoż telegramu znajduje się również w zbiorze dokumentów: ДМИСЧО, С. 72-73, док. нр. 49 (w tej pracy podana jest data 22 maja. Odnosi się ona jednak do dnia w którym został ten rozkaz wysłany z Moskwy – 22 maja godz. 2.02). W tym zbiorze dokumentów nie wyjaśniono, dlaczego i w jakich okolicznościach doszło do wydania tegoż polecenia – nie wspomina się m.in. aresztowania Maxy i Čermáka.

⁸⁴ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.); ДМИСЧО, С. 73-74, док. нр. 50, telegram Arałowa do Kurajewa z 23 maja 1918 r.

czasie przez Siemionowa działaniami militarnymi na Zabajkalu, podjętymi po raz drugi na początku kwietnia 1918 roku⁸⁵. Sowieci prawdopodobnie obawiali się, że legioniści mogą wesprzeć siły tegoż kozackiego atamana i pozbawić ich władzy na znacznym obszarze Syberii.

Wydarzenia związane z incydem w Czelabińsku działy się w czasie, gdy do tegoż miasta zaczęli przybywać delegaci wybrani na zjazd Korpusu Czecho-słowackiego. Przed południem 20 maja w obecności kilku działaczy OČSNR i dowódców eszelonów stojących w Czelabińsku doszło do otwarcia obrad. Od początku tematem przewodnim były sprawy związane ze zmianą trasy ewakuacji. Zdecydowana większość uczestników spotkania opowiedziała się kategorycznie za kontynuowaniem ewakuacji do Władywostoku i zaprzestaniem zdawania bro-ni bolszewikom. Odrzucono również aliancką koncepcję zaakceptowaną przez dotychczasowe władze OČSNR, a dotyczącą podziału Legionu i zawrócenia jego części do portów w płn. Rosji. Zgromadzeni delegaci rozwiązali OČSNR i ustanowili nowy organ władzy – Komitet Wykonawczy Wojsk Czechosłowackich (*Výkonný výbor československého vojska* – dalej VVČ)⁸⁶. W jego skład weszło 11 członków: 4 działaczy rozwiązanej właśnie OČSNR obecnych w Czelabińsku – Bohdan Pavlů (przewodniczący VVČ), František Richter, Josef David i Bohuslav Závada; dowódcy 3, 4 i 7 pułków strzelców, – ppłk Siergiej Wojciechowski, por. Stanislav Čeček i kpt. Radola Gajda; po dwóch przedstawicieli z każdej dywizji: Vladimír Pleský, Jindřich Bém, Vladimír Roček i Josef Sotolář. VVČ miał stać się najwyższym organem przedstawicielskim wojsk czechosłowackich w Rosji, a jego głównym zadaniem miało być „w zależności od możliwości i sytuacji zapewnienie swobodnego przejazdu [do Władywostoku – przyp. J. W.] naszych wojsk⁸⁷. Ko-

⁸⁵ A. Д. Самойлов, dz. cyt., s. 54-55; ГВ, s. 534; T. Dmochowski, dz. cyt., s. 75-76.

⁸⁶ W czeskiej i słowackiej (jak również w czechosłowackiej) literaturze przedmiotu powstały organ nazywany jest Tymczasowym Komitetem Wykonawczym (*Prozatímní výkonný výbor*). Uważam, że jest to nazwa niewłaściwa, ponieważ w źródłach archiwalnych występuje nazwa podana w tekście – Komitet Wykonawczy Wojsk Czechosłowackich (*Výkonný výbor československého vojska*). Dopiero na początku czerwca 1918 roku, po informacjach dotyczących zatrzymania członków OČSNR w Moskwie i po zbrojnym wystąpieniu przeciwko bolszewikom, w korespondencji z aliantami i władzami ČSNR zaczęto używać nazwy Tymczasowy Komitet Wykonawczy Wojsk Czechosłowackich. Powyższe stwierdzenie zostało oparte o materiał źródłowy zawarty w zespole archiwalnym: VÚA – VHA, Vykonný výbor čs. vojska Čelabinsk-Omsk oraz dokumentach zawartych w teczce zawierającej dokumenty poświęcone wystąpieniu wojsk czechosłowackich przeciwko bolszewikom. AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.)

⁸⁷ VÚA – VHA, Vykonný výbor čs. vojska Čelabinsk-Omsk (dalej: VVČ), k. 1, protokół z pierwszego spotkania Komitetu Wykonawczego Wojsk Czechosłowackich w Czelabińsku z 20 maja 1918 r. T. Dmochowski powołując się na opracowania Kennana i Bradley'a pisze, że w obradach brali udział francuscy oficerowie mjr Alfons Guinet i kpt. Pierr Pascal. Jest to błędne stwierdzenie, ponieważ dopiero na początku czerwca 1918 roku przybyli oni do Czelabińska a 4 czerwca po raz pierwszy wzięli udział w posiedzeniu VVČ. VÚA – VHA, VVČ, k. 1, protokół z posiedzenia VVČ z 4 czerwca 1918 r.

mitet przejął nie tylko władzę polityczną, lecz również wojskową. Na podstawie decyzji zjazdu utworzono Komisję Wojskową VVČ, w skład której weszli ppłk Wojciechowski, por. Čeček i kpt. Gajda. Mieli oni przedstawić plan dalszego przejazdu oddziałów czechosłowackich na wschód oraz kierować działaniami, które miały umożliwić jego wykonanie. Pod ich dowództwo przekazano wszystkie oddziały czechosłowackie będące w tym momencie między Penzą a Irkuckiem (Čeček miał dowodzić między Penzą a Samarą, Wojciechowski od Samary do Omska a Gajda od tegoż miasta do Irkucka). Ponadto na mocy decyzji zjazdu przedstawicielom VVČ i jego Komisji Wojskowej mieli podporządkować się wszyscy przedstawiciele OČSNR przebywający nie tylko na Syberii, lecz również w Moskwie, a także dotychczasowe dowództwo Korpusu Czechosłowackiego na czele z gen. Szokorowem⁸⁸. Jak napisał amerykański historyk John Bradley w monografii poświęconej losom Legionu Czechosłowackiego w Rosji: „zjazd zniszczył ostatnią część autorytetu politycznego pozostawionego przez Masaryka”⁸⁹.

Poza władzą VVČ i jej Komisji Wojskowej pozostały oddziały czechosłowackie, które zdążyły do tego czasu dotrzeć na rosyjski Daleki Wschód. Do Władywostoku eszelon ze sztabem korpusu i członkami OČSNR oraz batalionem strzelców 5 Czechosłowackiego Pułku Strzelców dotarł już 25 kwietnia 1918 r. W ciągu najbliższych kilku dni do miasta dotarło kolejnych 11 eszelonów z całością 5 i 8 pułków strzelców, kompanią telegraficzną, parkiem artyleryjskim II Brygady Artylerii i sztabem 2 SDStrzel.⁹⁰ Na wieść o rozwiązaniu OČSNR i powstaniu VVČ działacze czechosłowaccy we Władywostoku i gen. Diterichs postanowili nie uznawać nowo wyłonionych władz, stojąc na stanowisku, że są one nielegalne i nie zostaną zaakceptowane przez władze alianckie. W tym poglądzie utwierdzał ich przybyły wraz z pierwszymi eszelonami płk Paris⁹¹.

⁸⁸ VÚA – VHA, VVČ, k. 1, protokół z pierwszego spotkania VVČ w Czelabińsku z 20 maja 1918 r.; VÚA – VHA, VVČ, k. 1, protokół z posiedzenia VVČ z 22 maja 1918 r.

⁸⁹ J. F. N. Bradley, dz. cyt., s. 86.

⁹⁰ VÚA – VHA, Kollegium OČSNR, k. 2, kopia pisma szefa Sztabu Korpusu Czechosłowackiego do dowódcy 1 HDStrzel. z 11 maja 1918 r. Gen. Diterichs wraz z czechosłowackimi działaczami nawiązał kontakt z władzami alianckimi i rozpoczął przygotowania do ewakuacji przybyłych do Władywostoku oddziałów Legionu. Według wstępnych szacunków do przewiezienia całości Korpusu Czechosłowackiego potrzebnych było 50 statków (jeśli wykonałyby po 1 rejsie). Trasa podróży miała biec przez Ocean Spokojny do Stanów Zjednoczonych, później kolejną do atlantyckich portów tego państwa, a stamtąd transportowcami do Francji bądź Wielkiej Brytanii. Brano pod uwagę również trasę przez Ocean Indyjski, Kanał Sueski i Morze Śródziemne do Francji. Ewakuacja całości Legionu miała potrwać od 4 do 6 miesięcy. Natomiast transport części Korpusu Czechosłowackiego – jak optował za tym po rozmowach z przedstawicielami władz alianckich gen. Diterichs – miała trwać relatywnie krócej. VÚA – VHA, Kollegium OČSNR, k. 2, protokół z posiedzenia Kolegium OČSNR we Władywostoku z 10 maja 1918 r.; VÚA – VHA, Kollegium OČSNR, k. 2, kopia pisma szefa Sztabu Korpusu Czechosłowackiego do dowódcy 1 HDStrzel. z 11 maja 1918 r.

⁹¹ VÚA – VHA, Kollegium OČSNR, k. 2, protokół z posiedzenia Kolegium OČSNR we Władywostoku z 16 czerwca 1918 r.

Większość członków VVČ podczas pierwszych posiedzeń reprezentowała pogląd, że dzięki stanowczości Korpus Czechosłowacki dostanie się w miarę szybko do Władywostoku. W to jednak nie wierzyli już członkowie Komisji Wojskowej. Uważali oni, że wobec łamania wcześniejszych porozumień przez bolszewików, coraz bardziej intensywnej współpracy z Niemcami i wrogiego stosunku oddziałów Armii Czerwonej (a szczególnie formacji internacjonalistycznych) trzeba będzie wystąpić przeciwko sowietom. Przeświadczonym o nieuchronności tego konfliktu był szczególnie Gajda. Wraz z kpt. Kadlecem opracował on już 3 maja 1918 roku wstępny projekt działań oddziałów czechosłowackich przeciwko bolszewikom⁹². Uważał on, że oddawanie broni zdrajcom sprawy sojuszniczej (alianckiej) – za jakich uważał sowietów – nie powinno mieć miejsca, a szczególnie po zawarciu traktatu brzeskiego. Był on w kontakcie z zakonspirowaną grupą rosyjskich oficerów z Nowonikołajewska (obecnie Nowosybirsk), która z kolei miała łączność z podobną organizacją w Tomsku i innymi działającymi w większych ośrodkach zachodniej Syberii. W tym czasie poznał m.in. jednego z głównych organizatorów ruchu konspiracyjnego na Syberii i słynnego później dowódcę wojsk „białych” ppłk Aleksieja Griszin-Ałmazowa. Zyskał od niego i innych konspiratorów słowa zachęty do działań przeciwko bolszewikom. Pochwały udzielane przez znacznie starszych stopniem oficerów rosyjskich, jak również wizja pozostania zbawcą Rosjan przedstawiana przez tychże wojskowych, musiały silnie wpłynąć na późniejszą postawę tego wówczas 26-letniego oficera. Gajda zaczął uważać, że wystąpienie wojsk czechosłowackich przeciwko bolszewikom umożliwi siłom „prawdziwych” Rosjan objęcie kontroli nad Syberią i walkę z sowietami. Pozostali oficerowie Komisji Wojskowej również przychylnie nastawieni byli do wszystkich ugrupowań rosyjskich przeciwnych władzy sowieckiej. Nie może to dziwić, wszak Wojciechowski był oficerem rosyjskim, natomiast Čeček gorącym słowianofilem, jednak w przeciwieństwie do Gajdy, obawiali się oni zbrojnej konfrontacji z bolszewikami⁹³.

Napiętą sytuację panującą między nowymi władzami czechosłowackimi i legionistami z jednej strony a bolszewikami z drugiej, jeszcze bardziej podgrzały informacje dochodzące z Moskwy i z Syberii. W Czelabińsku rozeszła się 22 maja plotka o mającym nastąpić za 2 dni zbrojnym wystąpieniu bolszewików przeciwko Czechom i Słowakom⁹⁴. Dodatkowo telegramy wysłane przez Arałowa i Trockiego

⁹² J. Kvasnička, dz. cyt., s. 95.

⁹³ R. Gajda, *Generál ruských legií R. Gajda. Moje paměti. Československá anabase. Zpět na Urál proti bolševikům. Admiral Kolčák*, Praha 1920, s. 24-25; J. F. N. Bradley, dz. cyt., s. 90-92; A. Klimek, P. Hofman, *Vítěz který prohrál. Generál Radola Gajda*, Praha-Litomyšl 1995, s. 26-29; M. Moulis, *Vzestup a pád generála Gajdy*, Třebíč 2000, s. 9-10; П. А. Новиков, dz. cyt., s. 39-40.

⁹⁴ VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33916, doniesienie o sytuacji w Czelabińsku dla członków VVČ z 22 maja 1918 r.

z 21-22 maja zostały przechwycone przez czechosłowackich żołnierzy, którzy od 17 maja kontrolowali stację telegraficzną w Czelabińsku⁹⁵. Zostały one przekazane VVČ i członkom Komisji Wojskowej. Ponadto napłynęły wieści o rozpoczęciu rozbijania czechosłowackich eszelonów. Pierwszym transportem na którym wyegzekwowano dyrektywy RKL dotyczące pełnego rozbioru był eszelon nr 29 Czechosłowackiego Oddziału Awiacyjnego, którego komendantem był por. Vlastimil Fiala. Stał on w tym czasie (22 maja) w Krasnojarsku⁹⁶.

Nowe władze akcji czechosłowackiej w Rosji odpowiadając na działania strony sowieckiej uchwałyły 22 maja 1918 roku treść komunikatu w którym wyrażano stanowczy sprzeciw przeciwko działaniom władz sowieckich. Zaniechanie zdawania broni tłumaczono tym, że władze sowieckie nie mogły zagwarantować wolnego i bezpiecznego przejazdu do Władywostoku. Został on przesłany RKL w Moskwie, dyplomatom francuskim w Wołodzie, komisarzom sowieckim na Syberii i przedstawicielom władz czechosłowackich w Penzie⁹⁷. W odpowiedzi na ten komunikat 23 maja Arałow wysłał kolejny telegram – przechwycony zresztą przez żołnierzy czechosłowackich – w którym polecał wypełnienie wcześniejszych poleceń RKL odnośnie rozbijania czechosłowackich eszelonów⁹⁸. Wobec takiego stanowiska sowieków VVČ zastanawiała się nad dalszymi działaniami. Bardziej stanowczo zareagował Gajda, Čeček i Wojciechowski. Głównie dzięki namowom tego pierwszego, który uważał siły sowieckie na znacznie słabsze od wojsk czechosłowackich, ten swoisty „triumwirat” zdecydował o postawieniu oddziałów czechosłowackich w stan pogotowia bojowego⁹⁹. Poszczególne oddziały

⁹⁵ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.). Strona czechosłowacka sama później przyznawała, że przejmowanie wiadomości sowieckich w kwietniu i maju 1918 roku pozwoliło zorientować się w zamierzeniach bolszewików względem Korpusu Czechosłowackiego. Государственный Архив Российской Федерации (dalej cyt. ГАРФ), ф. 1700 (dalej cyt. Министерство Внутренних Дел), оп. 1, д. 33, kopia pisma przedstawiciela władz czechosłowackich do rosyjskiego (w Omsku) MSZ z 23 stycznia 1919 r.

⁹⁶ VÚA – VHA, MV – OvR, k. 65, referat pt. wystąpienie Czechosłowackiego Korpusu Armijnego w Rosji przeciwko bolszewikom (b.d.); I. Urminský, *Letecké síly československých legií v Rusku 1918-1920*, „Historie a vojenství” 1995, č. 4, s. 25-26.

⁹⁷ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.). Ten sam tekst: E. Beneš, *Světová válka...*, díl III, s. 647, dok. nr 285; VČ – DČZP, s. 113, dok. nr 34. Identyfikacja w treści, ale z inną datą - 23 maja - jest dokument zawarty w protokole z posiedzenia VVČ z 23 maja 1918 roku. Prawdopodobnie treść telegramu została ustalona 22 maja, natomiast 23 maja został on po akceptacji VVČ rozesłany do w/w adresatów. VÚA – VHA, VVČ, k. 1, protokół z posiedzenia VVČ z 23 maja 1918 r.

⁹⁸ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.). Ten sam tekst: E. Beneš, *Světová válka...*, díl III, s. 648-649, dok. nr 286; ДМИСЧО, С. 73, док. нр. 50; VČ – DČZP, s. 113, dok. nr 35.

⁹⁹ Duża część badawczy wskazuje na ryzykanctwo tychże oficerów, na które wpływ miał młody wiek oficerów, żądza czynów i rozpierająca energia. Więcej na ten temat: J. Kratochvíl, dz. cyt., s. 79-87.

miały przygotować się do obsadzenia miast i większych stacji leżących na trasie przejazdu eszelonów Korpusu Czechosłowackiego. Wszystkie jednostki miały być gotowe do wystąpienia 25 maja. Po zapadnięciu tej decyzji cała trójka wyjechała do swoich oddziałów¹⁰⁰.

Przygotowania do pełnej gotowości bojowej rozpoczęły się najszybciej w grupie dowodzonej przez ppłk Wojciechowskiego. Wynikało to z faktu, że oficer ten jako pierwszy – z racji najkrótszej drogi – dotarł do podległych mu oddziałów. Wojciechowski wydał 23 maja rozkaz dwóm eszelonom 6 pułku udania się do Omska „według własnego porządku”¹⁰¹. Następnego dnia dotarły one do Pietropawłowska, gdzie po skonfiskowaniu dodatkowych lokomotyw, wyruszyły dalej na wschód. Przed przejazdem przez most na rzece Irtysz (przed Omskiem) eszelony zostały zatrzymane przez posterunek bolszewicki, którego dowódca zażądał całkowitego zdania broni. Legioniści odmówili. Wobec tego z Omska przeciwko nim wyruszyły dwa pociągi załadowane żołnierzami Armii Czerwonej. Do starcia doszło 25 maja koło stacji Marjanowka. Legioniści przygotowani na starcie zaskoczyli nie mających dobrego rozpoznania żołnierzy sowieckich. Wjeżdżające na stację pociągi dostały się w krzyżowy ogień czechosłowackich karabinów maszynowych i pozostałej broni strzeleckiej legionistów. Po niecałej godzinie czerwonogwardziści bezładnie wycofali się z walki pozostawiając na polu walki około 200 zabitych (wśród których była znaczna liczba niemieckich i węgierskich internacjonalistów) i 128 jeńców. Oddziały czechosłowackie poniosły znacznie mniejsze straty: 28 zabitych, 9 ciężko (z nich 4 zmarło) i 15 lekko rannych¹⁰². Wobec pokonania przeciwnika legioniści zamierzali jechać dalej na wschód, jednak wobec sprzeciwu przybyłych właśnie z Omska francuskich oficerów mjr Alfonsa Guineta¹⁰³ i kpt. Pierra Pascala (byli to wysłannicy gen. Lavergne) – mających nadzieję na pokojowe rozstrzygnięcie sporu i przewiezienie części Korpusu Czechosłowackiego do Archangielska i Murmańska – musieli zrezygnować z tego zamierzenia i dodatkowo zobowiązali się wypuścić wziętych do niewoli żołnierzy sowieckich¹⁰⁴. Jeszcze w innym starciu pośrednictwo francuskiego oficera zapo-

¹⁰⁰ VÚA – VHA, VVČ, k. 1, protokół z posiedzenia VVČ z 22 maja 1918 r.; R. Sak, *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku (1914-1920)*, Praha 1995, s. 36.

¹⁰¹ AMZV, FSA, Archív B. Pavlů, k. 15, raport Wojciechowskiego dla VVČ z 28 maja 1918 r.; J. Kvasnička, dz. cyt., s. 99.

¹⁰² Dane dotyczące strat strony czechosłowackiej różnią się między sobą. Najbardziej wiarygodne uznałem przedstawione według listy ewidencyjnej Wydziału Wojskowego. VÚA – VHA, Památník osvobození 1918-1939 (dalej: POSV), 1939/2811.33 (sl. 1 – 6), č. 2821, wykaz zabitych sporządzony na podstawie danych Oddziału Ewidencyjnego z 15 lutego 1919 r.

¹⁰³ W niektórych opracowaniach nazwisko tego oficera jest pisane jako Quinet.

¹⁰⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věci (dalej cyt. AMZV), FSA, Archív B. Pavlů, k. 15, raport Wojciechowskiego dla VVČ z 28 maja 1918 r.; VÚA – VHA, OČSNR – VO, k. 42, č. 33818, stanowisko mjr Guineta wobec ewakuacji Korpusu Czechosłowackiego przedstawione władzom VVČ z 24 maja 1918 r.

biegło dalszej eskalacji konfliktu między legionistami a bolszewikami. Chodzi tu o starcie w Irkucku z 26 maja. Tego dnia czechosłowackie transporty zaczęły wjeżdżać od zachodu na dworzec kolejowy w Irkucku. W tym samym czasie nadjechał z przeciwnej strony sowiecki pociąg pancerny, którego dowódca zażądał wydania broni będącej jeszcze w posiadaniu czechosłowackich żołnierzy. Wobec przewagi bolszewickiej legionści rozpoczęli zdawanie broni. Niespodziewanie czerwogwardziści otworzyli ogień z karabinów i broni maszynowej. Wobec takiego obrotu sprawy legionści zaatakowali pociąg oraz dworzec kolejowy, i mimo, że tylko nieliczni z nich posiadali jakąkolwiek broń (niektórzy z nie mających broni rzucali w żołnierzy sowieckich kamieniami, co może świadczyć o determinacji legionistów), w ciągu 20 minut opanowali dworzec i mieszczące się na nim magazyny z bronią m.in. zdobyto 70 ckm i kilka dział. W tym samym czasie na pomoc napadniętym nadjechał jeden z eszelonów 7 Czechosłowackiego Pułku Strzelców. W przeciągu kilku następnym godzin czechosłowaccy żołnierze opanowali prawie całe miasto, zmuszając oddziały bolszewickie do opuszczenia Irkucka. Ten niebywały sukces został okupiony stratą 15 zabitych, 33 ciężko i 30 lekko rannych. Dalsze działania zostały przerwane przez będącego w tym czasie w Irkucku francuskiego oficera łącznikowego przy Korpusie Czechosłowackim mjr Vergé. Doszedł on do porozumienia z władzami sowieckimi i w zamian za swobodny przejazd eszelonów II Brygady Artylerii do Władywostoku, obiecał zdać zdobytą przez legionistów broń oraz wycofać się z miasta, co też wkrótce uczyniono¹⁰⁵. Oprócz tych starć doszło jeszcze do walki pod Złatoustem – gdzie przy próbie rozbrowienia czechosłowackich legionistów z eszelonu 1 Czechosłowackiego Pułku Strzelców przez oddział bolszewicki, było po stronie czechosłowackiej 6 zabitych i blisko 100 rannych – jak również na stacji Innokientiejewska (koło Irkucka) i pod Serdopskiem (na południe od Penzy)¹⁰⁶.

Starcia pod Marjanówką, Irkuckiem i Złatoustem zostały spowodowane przez siły sowieckie. Nieco inaczej sytuacja wyglądała we wschodniej części Syberii. Tutaj to Czesci pierwsi przeszli do działań ofensywnych. Przed południem 25 maja – czyli w czasie gdy trwały zmagania pod Marjanówką – doszło niedaleko dworca kolejowego w Nowonikołajewsku do spotkania oficerów 7 Czechosłowackiego Pułku Strzelców z powracającym z Czelabińska kpt. Gajdą. Podczas wiecu czechosłowacki dowódca przedstawił sytuację, z której wynikało, że sowieci przygotowują się do zbrojnego rozbrowienia wszystkich przebywających na Syberii eszelonów Korpusu Czechosłowackiego. W czasie przemówienia do swych podkomendnych kpt. Gajda nie ukrywał powagi sytuacji. Nie ukrywał

¹⁰⁵ VÚA – VHA, VVČ, k. 1, raport Pavlu, Janika i Ročka dla Komitetu Wykonawczego w Czelabińsku z 15 czerwca 1918 r.

¹⁰⁶ AÚTGM, f. TGM, RL, k. 301, sl. 9, dokumenty z wystąpienia przeciwko bolszewikom (b.d.); FRUS, Russia II, s. 258-259, raport Thomsona dla Lansinga z 4 lipca 1918 r.

także przed nimi pewnych rozbieżności w rozwiązaniu tego skomplikowanego galimatiasu panujących wśród działaczy VVČ, a nawet członków jej Komisji Wojskowej. Ostatecznie jednak stwierdził, że wobec podjętych przez sowietów środków siłowych jedyne co pozostało stronie czechosłowackiej to podjęcie walki z bolszewikami. Z tą opinią zgodzili się zebrani oficerowie¹⁰⁷. Wobec tego fakt, że kpt. Gajda wydał rozkazy dotyczące podjęcia działań militarnych przez podkomendne mu jednostki¹⁰⁸. Jako pierwszy do działań przystąpił przebywający z kilkoma eszelonami pod Mariińskiem szef sztabu 7 Czechosłowackiego Pułku Strzelców kpt. Kadlec. Otrzymał od swego przełożonego zaszyfrowany rozkaz: „Oddajcie na stacji Mariińsk list komisarzowi nr 20/m”¹⁰⁹. Według ustalonego znaczenia był to rozkaz do obsadzenia stacji kolejowych, na których przebywały czechosłowackie eszelony. Wykonując to polecenie kpt. Kadlec tego samego dnia opanował Mariińsk i okoliczne stacje kolejowe. Nieco później, bo w nocy z 25 na 26 maja, pododdziały 7 Czechosłowackiego Pułku Strzelców liczące 1478 żołnierzy uzbrojonych w 610 karabinów, 5 ckm i 7 lkm, dowodzone przez kpt. Gajdę zdobyły Nowonikołajewsk, w którym ujawnili się od razu pozostający do tej pory w konspiracji działacze opozycji antybolszewickiej – mienszewicy, eserzy i „biali” oficerowie. Od razu przystąpiono do tworzenia pierwszych rosyjskich oddziałów do walki przeciwko bolszewikom¹¹⁰.

Informacje Centrosibiru o walkach na Syberii dotarły do RKL już po południu 25 maja¹¹¹. W Moskwie zawrzało. Trocki zdenerwowany rozwojem sytuacji wydał rozkaz mający definitywnie zakończyć „problem” bolszewików z Korpusem. Poleciał rozbroić oddziały czechosłowackie, a każdego zatrzymanego z bronią w rękę legionistę rozstrzelać na miejscu. Dodatkowo każdy eszelon, w którym znaleziono by broń miał być rozładowany, a jego żołnierze internowani w obozach jenieckich¹¹². Czuwać nad tym wszystkim mieli lokalni przedstawiciele władz sowieckich, którym zagrożono, że w wypadku opóźnień w tym względzie mogą być potraktowani jak zdrajcy sprawy bolszewickiej¹¹³. Prawdopodobnie w pamięci

¹⁰⁷ VÚA – VHA, MV – OvR, k. 65, referat pt. wystąpienie Czechosłowackiego Korpusu Armijnego w Rosji przeciwko bolszewikom (b.d.); R. Sak, *op. cit.*, s. 37-38.

¹⁰⁸ ДМИСЧО, С. 76-77, док. нр. 53, instrukcja kpt. Gajdy dla dowódców eszelonów będących na wschód od Nowonikołajewska z 25 maja 1918 r.

¹⁰⁹ Cyt. za: I. Jež, *Boje o Mariińsk r. 1918*, Velašské Meziříčí 1937, s. 33.

¹¹⁰ I. Jež, dz. cyt., s. 70-72; R. Sak, dz. cyt., s. 37-38.

¹¹¹ A. X. Клеванский, dz. cyt., s. 208.

¹¹² Dnia 27 maja Trocki w rozmowie z gen. Lavergne podkreślił, że wobec zbrojnego wystąpienia legionistów zawarcie porozumienia możliwe jest jedynie w przypadku całkowitego rozbrojenia oddziałów czechosłowackich. VÚA – VHA, MV – OvR, k. 65, referat pt. wystąpienie Czechosłowackiego Korpusu Armijnego w Rosji przeciwko bolszewikom (b.d.)

¹¹³ VÚA – VHA, MV – OvR, k. 65, referat pt. wystąpienie Czechosłowackiego Korpusu Armijnego w Rosji przeciwko bolszewikom (b.d.) Wydanie tego rozkazu zostało uznane przez niektórych działaczy bolszewickich, a szczególnie dowódców Armii Czerwonej i oddziałów

decydentów sowieckich pozostała słaba reakcja lokalnych władz na Syberii na rozkazy płynące z Moskwy np. wobec polecenia dotyczącego rozbrojenia Korpusu Czechosłowackiego wydane przez Stalina 9 kwietnia 1918 roku.

Rozkaz wydany przez Trockiego został przechwycony przez Czechosłowaków koło południa 26 maja. Wywołał on ich natychmiastową reakcję. Szczególnie ważne decyzje zapadły wśród członków VVČ. Skupieni w niej działacze do tego momentu mieli nadzieję, że mimo wszystko do konfliktu zbrojnego z bolszewikami jednak nie dojdzie. Sądzieli, że groźby użycia broni przez stronę czechosłowacką wymuszą na bolszewikach zgodę na przejazd wojsk czechosłowackich do Władywostoku. Takie poglądy panowały jeszcze do porannego posiedzenia VVČ w dniu 26 maja 1918 r.¹¹⁴ Podczas popołudniowego spotkania nastroje były już inne. Członkowie Komitetu wiedzieli już o rozkazie Trockiego oraz mieli informacje o walkach pod Marjanówką. Wobec takiego obrotu opowiedzieli się za zbrojnym wystąpieniem przeciwko bolszewikom w celu umożliwienia ewakuacji Korpusu Czechosłowackiego z Syberii do Władywostoku, jeśli sowieci będą dalej chcieli siłą rozbroić oddziały czechosłowackie. Postanowili także przyjąć plan przedstawiony im przez obecnego na spotkaniu ppłk Wojciechowskiego, który zakładał działania zmierzające do opanowania Czelabińska, połączenia wszystkich rozproszonych do tej pory czechosłowackich oddziałów oraz opanowanie najważniejszych strategicznie miejsc wzdłuż kolei transsyberyjskiej w celu zapewnienia swobodnego przejazdu do portów nad Oceanem Spokojnym¹¹⁵. Podczas tejże sesji ustalono również wysłanie telegramu do RKL w Moskwie. Zawarto w nim protest przeciwko staraniom władz sowieckich zmierzających do rozbrojenia i zatrzymania oddziałów czechosłowackich. Stwierdzano w nim jednak, że mimo tych działań strona czechosłowacka liczy „na pokojowe rozwiązanie zaistniałej sytuacji”¹¹⁶.

Sowieckie władze centralne nie miały zamiaru rozważać czy też zmieniać już raz podjętych decyzji. Trocki i jego współpracownicy sądzili, że uda się im stosunkowo szybko i łatwo uporać się z legionistami czechosłowackimi¹¹⁷. Przeciwno jakimkolwiek negocjacjom z VVČ przemawiały również doniesienia z Syberii, które mówiły, że władze i poszczególni dowódcy czechosłowaccy wystąpili zbrojnie przeciwko bolszewikom niemal na całym obszarze Syberii, i to jeszcze w sojuszu

internacjonalistycznych stacjonujących w omawianym okresie, a później walczących na Syberii i we wschodniej Rosji, za zbyt pochopne. РГВА, ф. 106 (dalej: Управление Армией Восточного Фронта), д. 1, оп. 8, telegram Mjasnikowa do Arafowa z 6 czerwca 1918 r.

¹¹⁴ VÚA – VHA, VVČ, k. 1, protokół z posiedzenia VVČ z 26 maja 1918 r.

¹¹⁵ VÚA – VHA, VVČ, k. 1, załącznik do protokołu z posiedzenia VVČ z 26 maja 1918 r.

¹¹⁶ ДМИСЧО, С. 83-84, док. нр. 60, telegram VVČ do RKL z 26 maja 1918 r.

¹¹⁷ Był to po części wynik niezbyt dokładnych i prawdziwych informacji, które Moskwa otrzymywała od swoich agend na Syberii, a dotyczących siły i nastrojów panujących w Korpusie Czechosłowackim.

z głównym wrogiem bolszewików Siemionowem¹¹⁸. Wobec takiego stanowiska władz sowieckich konflikt na szerszą skalę był już nieunikniony. Nie pomogły tutaj nawet negocjacje i zakazy czynione przez oficerów francuskich zainteresowanych pokojowym rozwiązaniem powstałego konfliktu w duchu wcześniejszych porozumień¹¹⁹. Na wieść o walkach prowadzonych wzdłuż linii kolejowych między Czelabińskiem a Irkuckiem 28 maja VVČ wydał odezwę do wszystkich żołnierzy i oficerów czechosłowackich przebywających na Syberii, w której odpowiedzialność za wszczęcie konfliktu zrzucano na nieprzyjazne poczynania władz bolszewickich, jednocześnie stwierdzając, że „Czechosłowacy nie chcą mieszać się do wewnętrznych spraw rosyjskich; my chcemy tylko zabezpieczyć się przeciwko napadom ze strony uzbrojonych jeńców...”¹²⁰. Tę odezwę można traktować jako swoiste „błogosławieństwo” władz VVČ dla zbrojnej akcji wojsk czechosłowackich przeciwko bolszewikom. Wątpliwości działaczy czechosłowackich ustąpiły miejsca żądaniom walki ze strony żołnierzy. Do wystąpienia doszło także bez inspiracji – jak to sugerowała propaganda i historiografia sowiecka – państw alianckich: Francji, Wielkiej Brytanii, Japonii i Stanów Zjednoczonych¹²¹. Można tu nawet stwierdzić, że przykomenderowani do Korpusu Czechosłowackiego oficerowie

¹¹⁸ ДМИСЧО, С. 82-83, док. нр. 59, relacja Udałowa i Zorina dla Ludowego Komisariatu Spraw Wojskowych z 26 maja 1918 r.; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.), Сборник документов в -4х томах (dalej: ДКФКА), т. I: ноябрь 1917 г.-март 1919 гг., Москва 1971, С. 360, док. нр. 305, протокол з rozmowy telefonicznej Dronina z przedstawicielami Ludowego Komisariatu Spraw Wojskowych z 26 maja 1918 r. Ten sam tekst w: ДМСЧ, s. 82-83, док. 58.

¹¹⁹ Francuski oficer mjr Guinet podczas wiecu z udziałem czechosłowackich legionistów, gdy usilnie namawiał do szukania porozumienia z bolszewikami, został oskarżony przez legionistów, że jest niemieckim agentem. J. Kratochvíl, dz. cyt., s. 103.

¹²⁰ VŮA – VHA, Sekretariát OČSNR v Omsku, k. 1, č. 7035, radiotelegram do wszystkich żołnierzy czechosłowackich z 28 maja 1918 r. Ten sam tekst: VČ – DČZP, s. 117, dok. nr 38.

¹²¹ Historiografia sowiecka jednoznacznie obwiniała stronę czechosłowacką o bezpośrednie rozpoczęcie działań, które doprowadziły do zbrojnego wystąpienia przeciwko bolszewikom na Syberii. Jako mocodawców tej akcji wymieniano Francję i Wielką Brytanię, Japonię oraz Stany Zjednoczone. Szczególnie te dwa ostatnie państwa miały inspirować „bunt” Korpusu Czechosłowackiego, mając nadzieję na powstanie zamieszania na rosyjskim Dalekim Wschodzie i Syberii, aby możliwa i uzasadniona była interwencja zbrojna na tych obszarach. Taka wersja wydarzeń została przyjęta w innych „bratnich” państwach ZSRR po II wojnie światowej (nawet w Czechosłowacji po 1948 roku). W świetle przedstawionych faktów te tezy nie są jednak wiarygodne i wpisują się w obraz propagandy sowieckiej i *walki z imperializmem* – szczególnie amerykańskim. Zwłaszcza bezpodstawne jest obwinianie Amerykanów, którzy nie mieli żadnego powodu i interesu, aby doprowadzić do sytuacji, która mogła przybliżyć realizację zwalczanej przez nich z racji sprzecznych interesów idei interwencji syberyjskiej. Takie działania bowiem mogły zakończyć się zaktywizowaniem Japonii – mimo sojuszu, głównego konkurenta Stanów Zjednoczonych we wschodniej Azji – i doprowadzić do ograniczenia znaczenia tego mocarstwa w tej części Azji. A. J. Kunina, *Kłęska amerykańskich planów zdobycia panowania nad światem w latach 1917-1920*, Warszawa 1952, s. 50-51; J. F. N. Bradley, dz. cyt., s. 87-88; T. Dmochowski, dz. cyt., s. 95-96.

francuscy starali się rozładować sytuację i doprowadzić do żądanego przez Sowietów zdania całej broni będącej na wyposażeniu wojsk czechosłowackich, po czym zamierzali skierować część eszelonów czechosłowackich do portów w północnej Rosji. Na ten temat rozmawiali z dowódcami czechosłowackimi i członkami VVČ wspomniani wcześniej mjr Guinet i kpt. Pascal¹²². Do podporządkowania się wytycznym aliantów mówił również telegram wysłany przez dr Kudelę, mjr Guineta i gen. Szokorowa do kpt. Gajdy. Tego ostatniego straszono nawet sądem polowym, gdyby nie podporządkował się decyzjom władz alianckich i przywódców emigracyjnego czechosłowackiego ruchu niepodległościowego¹²³. Działacze VVČ, a szczególnie poszczególni dowódcy i sami żołnierze czechosłowaccy, nie mieli zamiaru ich przestrzegać. Nikt wówczas jeszcze nie przewidywał, że zbrojne wystąpienie Legionu Czechosłowackiego zadecyduje o losach Syberii na najbliższe półtora roku i przyczyni się do powstania potężnego ogniska opozycji antybolszewickiej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (Praga),

- Odbočka Československé národní rady v Rusku – Presidium;
- Odbočka Československé národní rady v Rusku – Vojenský odbor;
- Sekretariát OČSNR v Omsku
- Kollegium OČSNR ve Vladivostoku
- Vykonný výbor čs. Vojsk

Archiv Ústavu T.G. Masaryka (Praga),

- fond Tomáš G. Masaryk: Rusko – legie
- Památník osvobození 1918-1939

Archiv Ministerstva zahraničních věcí (Praga),

- Fond „Sibírské archívy”, Archív B. Pavlů

Государственный Архив Российской Федерации (Moskwa),

- ф. 1700 (Министерство Внутренних Дел);
- ф. 106 (Управление Армией Восточного Фронта).

¹²² VÚA – VHA, VVČ, k. 1, protokól z posiedzenia VVČ z 4 czerwca 1918 r. W dniu, w którym do działań przeciwko bolszewikom przeszły oddziały z grupy kpt. Gajdy, ukazał się w „Českoslovenkim denníku” wywiad z mjr Guinetem. Przestrzegął on w nim przed samodzielnymi, nie mającymi akceptacji władz alianckich, działaniami przeciwko bolszewikom. „Českoslovenký denník”, nr (?) z 25 maja 1918 r. Na ten temat patrz również: K. Pichlík, *Zahraniční odboj 1914-1918 bez legend*, Praha 1968, s. 409.

¹²³ R. Gajda, dz. cyt., s. 24-25. Chodziło tu o wcześniejsze dyrektywy Masaryka i Beneša.

Źródła drukowane

- Beneš E., *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa. Dokumenty*, Praha 1929, díl III.
- Francouzské dokumenty k přípravě protisovětského vystoupení čs. legií*, red. V. Vávra, „Historie a vojenství” 1963, č. 3.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Supplement 1, The World War I*, Washington 1933.
- Vznik Československa 1918. Dokumenty československé zahraniční politiky*, ed. A. Klimek a kol., Praha 1994.
- Документы внешней политики СССР (ДВП СССР), Москва 1957, т. I: 7 ноября 1917 г.-31 декабря 1918 г.
- Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.), Сборник документов в 4-х томах (ДКФКА), т. I: ноябрь 1917 г.-март 1919 гг., Москва 1971.
- Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений (ДМИСЧО), ред. Коллегия, Москва 1973, Т. 1.
- Чешско-Словацкий (Чехословацкий) корпус 1914-1920*, Документы и материалы, ред. коллегия, Москва 2018, т. 2, *Чехословацкие легионы и Гражданская война в России 1918-1920 гг.*

Czasopisma

- „Československý denník”, nr 42, 10 kwietnia 1918 r.
- „Českoslovenký denník”, nr (?), 25 maja 1918 r.

Wspomnienia

- Gajda R., *Generál ruských legií R. Gajda. Moje paměti. Československá anabase. Zpět na Urál proti bolševikům. Admiral Kolčak*, Praha 1920.
- Beneš E., *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*, Praha 1929, díl II.
- Zbiory prywatne, Wspomnienia Jaromíra Stodola [1928].
- Opletal B., *Anabáze hanáckého medika 1914-1920. Zápisky z velké války*, Praha-Litomyšl 1998.

Opracowania

- Ausky S. A., *Kozáci*, Praha 1999.
- Baumgart W., *Deutsche Ostpolitik 1918*, Wien-München 1966.
- Bradley J. F. N., *Allied intervention in Russia*, Lanham-New York-London [1984].
- Bradley J. F. N., *The Czechoslovak Legion in Russia 1914-1920*, New York 1991.
- Dmochowski T., *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie (1918-1922)*, Toruń 1999.
- Fic V. M., *The Bolsheviks and the Czechoslovak Legion. Origin of Their Armed Conflict. March to May 1918*, New Delhi 1978.
- Jež I., *Boje o Mariinsk r. 1918*, Valašské Meziříčí 1937.
- Kalvoda J., *Genese Československa*, Praha 1998.
- Kavena K., *Cestou ke slávě*, w: J. Gregor-Tajovský, F. Písecký, *Sborník rozpomienok ruských legionárov Slovákov*, Praha 1933.
- Klecanda V., *Operace československého vojska na Rusi v letech 1917-1920*, Praha 1921.
- Klecanda V., *Operace československého vojska na Rusi v letech 1917-1920*, Praha 1921.

- Klimek A., Hofman P., *Vítěz který prohrál. Generál Radola Gajda*, Praha-Litomyšl 1995.
- Křížek J., *Němci, Lenin a čs. legie*, Vyšehrad – Praha 1997.
- Křížek J., *Němci, Lenin a čs. legie*, Vyšehrad – Praha 1997.
- Křížek J., *Německo-sovětské vztahy po vystoupení čs. legii v Rusku na jaře 1918*, „Historie a vojenství” 1990, č. 2.
- Krop P., *Sekrety wywiadu francuskiego*, Warszawa 1999.
- Kunina J., *Klęska amerykańskich planów zdobycia panowania nad światem w latach 1917-1920*, Warszawa 1952.
- Kvasnička J., *Československé légie v Rusku 1917-1920*, Bratislava 1963.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 35, październik 1917 - marzec 1918, Warszawa 1988.
- Materski W., *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917-1925)*, Warszawa 1990.
- Materski W., *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917-1925)*, Warszawa 1990.
- Morley J. W., *The Japanese Thrust into Siberia. 1918*, Nev York 1957.
- Morley J. W., *The Japanese Thrust into Siberia. 1918*, Nev York 1957.
- Moulis M., *Vzestup a pád generála Gajdy*, Třebíč 2000.
- Papoušek J., *Proč došlo k bojům legií se sověty*, Praha 1928.
- Pichlík K., Klípa B., Zabloudilova B., *Českoslovenští legionáři (1914-1920)*, Praha 1996.
- Pichlík K., *Zahraniční odboj 1914-1918 bez legend*, Praha 1968.
- Sak R., *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku (1914-1920)*, Praha 1995.
- Savický I., *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914-1938*, Praha 1999.
- Šteidlera F., *Naše vystoupení na Rusi r. 1918*, „Naše Revoluce” 1924, č. 2.
- Urmínský I., *Letecké síly československých legií v Rusku 1918-1920*, „Historie a vojenství” 1995, č. 4.
- Veselý J., *Češi s Slováci v revoluční Rusku 1917-1920*, Praha 1954.
- Wiśniewski J., *Kwestia polsko-czechosłowackiej współpracy wojskowej w Rosji (listopad 1917 – styczeń 1918). Koncepcje Tomáša G. Masaryka*, „Dzieje Najnowsze” 2017, r. XLIX, z. 4, s. s. 75-96.
- Zmrhal K., *Armáda ducha druhé míle*, Praha 1919.
- Самойлов А. Д., *На страже завоеваний октября. (Крах контрреволюции на Дальнем Востоке)*, Москва 1986.
- Краткий исторический очерк возникновения Сибирской Армии*, „БГА” 2001, t. V – Белое движение на Востоке России.
- Ганин А. В., *Оренбургское Казачье Войско в период гражданской войны*, „Белая Гвардия. Альманах” (БГА) 2001, t. V – Белое движение на Востоке России.
- Гражданская война и военная интервенция в СССР*. Энциклопедия (ГВ), Главный редактор С. С. Хромов, Москва 1987.
- Журавлев В. В., *Антибольшевистский переворот и создание государственной власти контрреволюции в Сибири (май – июль 1918 г.) // Проблемы истории гражданской войны на востоке России*, Новосибирск 2003, С. 37-71.
- Крушанов А., *Борьба за власть Советов на Дальнем Востоке и в Забайкалье*, Владивосток 1962.
- Машин М. Д., *Оренбургское и Уральское казачество Войско в гражданской войне*, Саратов 1984,
- Шишкин С. Н., *Гражданская война на Дальнем Востоке 1918-1922 гг.*, Москва 1957.